

नागानन्द

C. T.

28 OCT 1927

रमणीक.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૭૧૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ નાગાનન્દ

વિષય ૭૪૪:૨

નાગાનન્દ

કવિવર શ્રી હર્ષદેવ પ્રણીત

સંસ્કૃત પંચાંકી નાટક ઉપરથી

સ્ત્રી પ્રસિદ્ધ કરનાર

રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ—અમદાવાદ.

મુદ્રક : ગજનન વિશ્વનાથ ખાંઠક.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાત કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૭૧૨

આવૃત્તિ પહેલી.

પ્રત ૧૦૦૦.

ઈસ્વી સન ૧૯૨૭.

સર્વ હક્ક સ્વાધીન

પ્રવેશક

સંસ્કૃત નાટક “ નાગાનન્દમ્ ”

એનો સમય : એનો કર્તા :

અને એના ગુજરાતી તરજુમા.

સ્વ. ભાઈ રાજરામ રામશંકર ભટ્ટનો નાગાનન્દનો તરજુમો પ્રકટ થયે છત્રીસ વર્ષ થઇ ગયાં છે. રાજુભાઈની ભાષા શિષ્ટ અને મીઠી છે અને એમના તરજુમાના કેટલાક ભાગ મનોહર તથા સ્વતંત્ર લખાણ જ હોય એવા પ્રવાહી છે. મહેને પોતાને એમની રચના લખાઈ તે ધડીથી આજ સુધી એવી ને એવી પ્રિય લાગ્યા જ કરે છે. થોડા દાખલા આપું છું—

૫૬

દૈવે જન બહુ કર્યો, ધિક્ક ધિક્ક દૈવે જન બહુ કર્યો (ટેક)
સર્પતણા રક્ષણથી મળતો ઉન્નવન યશ મમ હર્યો-ધિક્ક૦
પ્રભુની આજ્ઞાનુસરણ કરવે ધિક્ક વચ્ચે પગ ધર્યો-ધિક્ક૦
અન્યાત્માર્પણથી રક્ષક હું તુચ્છ દેહનો ઠર્યો-ધિક્ક૦

અંક ૫, શ્લોક ૭.

સાખી

શિરાતણા મુખમાંથી વહે આ શોણિતની બહુ ધારા,
લક્ષ્યોગ્ય ધણું દિસે હજી આ માંસ દેહમાં મહારા:

બેઠો શું થાકી,

નહીં તુજ તૃપ્તિ દિસે પાકી !

અંક ૫, શ્લોક ૧૫.

શાદ્ધંભવિકીડિત

પોતાનાં જન પારકાં સમજવાં—એ શું દયાનો ક્રમ ?

અંક ૫, શ્લોક ૨૦.

ઘટ

મૂકીને કેશ છૂટા લાંબા ને કૃષ્ણ જે,
સિન્દૂરે દિગ્ધ જાણે કરી ગાલો રક્ત ને;
આયાસે આલસાંગી, ચન્દનનાં આ વને,
ગાઓ સૌ નાગનારી શુભ તહારી કીર્તિને.

અંક ૫, શ્લોક ૨૭.

શંકરાભરણ

આત્મજીવિત થકી અન્ય રક્ષણ કરી આદર્યું ત્હેં બહુ સ્તુત્ય પુણ્ય,
લોકપરલોકમાં યશ ઘણો મેળવ્યો, માનું તેથી તહને સત્ય ધન્ય !

ચિરંજીવ રે ! ઉઠ તું ઉઠ સઘ !

તુષ્ટ છું તુષ્ટ, જીમૂત, અઘ !—ચિરં

અંક ૫, શ્લોક ૩૩.

આર્યા

અભિલષિતાધિક વરદે, પ્રણતબહુજનાર્તિહારિણિ, શરણ્યે,
સાષ્ટાંગ હું નમું ચરણે, વિદ્યાધરવંદિતે ગૌરિ !

અંક ૫, શ્લોક ૩૪.

કાલિંગડો

રહ્યું શું બીજું શ્રેય રે, હે દેવિ અંબિકે !

અંક ૫, શ્લોક ૩૭.

રાજુભાઇ જાતે અચ્છા ગવૈયા હતા, અને ઉપલી પંક્તિઓ
સાંભરતાં હજી પણ કોઇ કોઇ સ્થલે એમના મરદાની માધુર્યના પડલા
કાનમાં જાગી ઉઠે છે...

પ્રવેશક

પરન્તુ મિત્રતાવશ થઇને વા એમના જાતીય કે આ તરજુમાન-
ગુણોથી મુગ્ધ થઇને એમનો તરજુમો દોષરહિત છે એમ તો મ્હે
એમને પણ નહોતું કહ્યું અને અત્યારે પણ કેમ કહી શકું? શાસ્ત્રીય
શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતના ગુજરાતી તરજુમા ખતતાં સુધી સમશ્લોકી
જોઇએ, અને આ નિયમને એઓ સ્વીકારતા હતા તો પણ સંગીત
તર્ક એમને પક્ષપાત તેથી, પોતે જ નથી પાળ્યો. વળી એમના
લખાણનું વલણ સંસ્કૃત તરફ વિશેષ છે, જેનો કેંક સ્વીકાર, તો કેંક
ખચાવ, એમણે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં કયો પણ છે; એટલે ગુજરાતી
વાંચનાર અતિસંસ્કૃત ગણે એવું એમના તરજુમામાં આવ્યા કરે છે.
અને એમનો સૌથી મોટો દોષ એ છે કે તરજુમો કરતાં કરતાં મૂળને
છોડી દેવાની અર્થાત્ નવું ઉમેરવાની કે જુદો રંગ છાંટવાની છૂટ
એમણે કેટલેક ઠેકાણે લીધી છે. ઉપલા દાખલાઓના જ મૂળ શ્લોક
અહીં ઉતારું છું, એટલે સંસ્કૃત જાણનાર મૂળને તરજુમા સાથે જોતાં
નાજુભાષએ લીધેલી છૂટનું માપ પોતાની મેળે માપી લેશે.

૧

નાહિત્રાણાત્કીર્તિરેકા મયાતા
નાપિ શ્લાઘ્યા સ્વામિનોઽનુષ્ઠિતાજ્ઞા ।
દત્વાત્માનં રક્ષિતોઽન્યેન શોચ્યો
હા પિક્ષણં વચ્ચિતો વચ્ચિતોઽસ્મિ ॥

૨

શિરામુલૈઃ સ્યન્દત એવ રક્તમ્
અદ્યાપિ દેહે મમ માંસમસ્તિ ।
તૃપ્તિ ન પશ્યામિ તવેહ તાવત્
કિં ભક્ષણાત્ત્વં વિરતો ગરુત્મન્ ॥

૫

૩

આત્મીયઃ ૫૨ इत्ययं खलु कुतः सत्यं कृपायां क्रमः ।

૪

सस्ता नापादलम्बान्धनतिमिरानिभान्केशपाशान्वहन्त्यः

सिन्दूरेणेव दिग्धैः प्रथमरविकरस्पर्शताम्रैः कपोलैः ।

अस्मिन्नायासितांग्योऽप्यवગणितરુજઃ કાનને ચન્દનાનામ્

नित्यं गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्तिमेतां तवैव ॥

૫

निजेन जीवितेनापि जगतामुपकारिणः ।

परितुष्टास्मि ते वत्स जीव जीमूतवाहन ॥

૬*

अभिलषिताधिकवरदे प्रणिपतितजनार्तिहारिणि शरण्ये ।

चरणौ नमाम्यहं ते विद्याधरवंदिते गौरि ॥

૭

अतःपरमपि प्रियमस्ति ।

આપણી ભાષામાં આગળ થઇ ગયેલો હોય એવો તરજુમો નિર્દોષ હોય, સૌને પ્રિય થઇ પડ્યો હોય, અને વળી નવી નવી થતી આવૃત્તિઓ દ્વારા સજીવન હોય, તોપણ છત્રીશ વર્ષે કોઇ લેખક તે અન્યનો ખીજો તરજુમો કરે, તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી. ત્યારે આ રાજુભાઇનો તરજુમો પ્રકટ થયો ત્યારે પણ સર્વમાન્ય થયો નહોતો,

* આ દાખલો ભાષાન્તર અતિ સંસ્કૃત છે-કોઇક જગે, જેમ અહીં સિપિદેર જ કયો છે, એ દોષનો ગણવો; આને મૂળમાં ગાંઠનું ઉમેરવાની શ્રુતિનો દાખલો ન ગણવો.

પ્રવેશક

લોકપ્રિય કે પૂરતો જાણીતો થવા જ પામ્યો નથી, અને ઘણા વખતથી અપ્રાપ્ય છે, વળી એમાં ઉપર જાણાવેલા દોષ પણ છે એટલે એક નવો તરજુમો આપણા સાહિત્યલંકારમાં વધે છે તેને આવકાર, તથા તેના લેખક રા. રા. ભાઈ રમણિકલાલ જયચંદલાલ દલાલ ખી. એ. ને ઉત્તેજન ઘટે છે. એમણે પોતાનો તરજુમો સમશ્લોકી સરલ અને શુદ્ધ કરવા પાછળ સારો શ્રમ લીધો છે અને જો કોઈ કોઈ ઠેકાણે પદ્યરચનામાં અર્થશુદ્ધિમાં પ્રવાહિતામાં કે ગુજરાતીમાં કચાશ જણાય તો તે એમની વિદ્યા કે મહેનતમાં કચાશને લીધે નહીં પણ એમના મ્હાવરામાં હજી કચાશ છે, આ એમની પ્રથમપ્રેક્ષી કૃતિ છે, તેનું જ પરિણામ છે. નાગાનન્દથી વધારે સારા નાટકનું ભાષાન્તર અવિલંબે લખવું, અને તે કેટલોક સમય જવા દઈને પાછું પાકું લખીને પ્રકટ કરવું, એવી મ્હારી એમને ભલામણ છે. ગુજરાતી પ્રજામાં સંસ્કૃત અને ખીજી ભાષાઓનાં નાટકો વિશેની જિજ્ઞાસા વધતી જાય છે, એટલે એમના પ્રયાસને ખપ જોગો આશ્રય મળી રહેશે એવી આશા રાખું છું.

૨

આ નાટક શ્રીહર્ષની કૃતિ ખરું ?—ક્યા હર્ષની ?

ચક્રવર્તિ શ્રી હર્ષવર્ધન સાતમી સદીમાં થઈ ગયો. પણ તેના પછી હર્ષ કે શ્રીહર્ષ નામના ખીજા રાજાઓ પણ થયા છે.

એટલે આ નાટક વિશે ખીજો એક સવાલ પણ વિચારવાનો એ ઉભો થાય છે, કે એ સાતમી સદીનું હશે ખરું ? આ નાટકમાંનાં જ ગણવાં પડે એવાં અવતરણ વા સૂચન જૂનામાં જૂની કંઈ સંસ્કૃત કૃતિમાં જોવામાં આવે છે ? તેવી કૃતિ—કૃતિઓ ક્યા સમયની છે ?

વળી શ્રી હર્ષવર્ધનનું કે તેના પછીના કોઈ હર્ષનું એને ગણિયે, તોપણ એક ત્રીજો સવાલ ઉઠે છે, તે એ કે તે રાજાની પોતાની એ કૃતિ છે, કે તેના દરબારમાંના અને તેના આશ્રિત કોઈ કવિની ?

ઉ-વિસ્સન, લેરી, મેકડોનેલ અને રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ખુબ જોવા સામાન્ય પંડિતો આને સાઈ નાટક ગણે છે. મ્હને સૌથી મોટો વાંધો અહીં નડે છે. એ દરેકની વિક્રત્તાને માટે પૂરેપૂરા માન સાથે મ્હારે કહેવું પડે છે કે આ નાટક છેક ઉતરતી પંક્તિનું છે: કેાઇ નકલખાજ લેખકની જ કૃતિ છે. એણે નકલ કરી છે મહા-કવિઓમાંથી: ભાસમાંથી,* કાલિદાસમાંથી, રતનાવલિમાંથી. ઉપનિષ-ત્કાલ જાતકકાલ અને પંચતંત્રકાલથી આપણા સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં છેક તેર ચૌદમા સૈકા સુધી, અરે ! પંડિત જગન્નાથ સુધી, ચાલ્યાં આવેલાં અને વધતાં ગયેલાં સુભાષિતરત્નોની, આ નકલ કરી છે. તે નકલ તરીકે ખોટી પણ નથી; એટલો જશ કવિને ઘટે છે પણ ખરો.

પણ નકલ થઇ શકે નહિ એવી ખાખત-નાટકનું વસ્તુ-એમાં કવિ છેક લથડે છે. વળી અંક ૪ માનો અંતભાગ અને અંક ૫ મો રંગભૂમિ ઉપર ભજવાય એવા જ નથી. હા, આપણી આધુનિક રંગ-ભૂમિ ઉપર એવાં જોડકણાં આવે ખરાં ! કિન્તુ નાટ્યશાસ્ત્રે નિષિદ્ધ ગણેલું, અને આપણને જરા વિચાર કરતાં જ સમગ્રાય કે જોતામાં ચિતરી ચ્હડે એવું, દૃશ્ય-ગરુડની ચાંચ વડે ધવાયલો, લોહીલુવાણ, મરણતોલ,

* ભાસમાંથી કેટલી નકલ છે તે માટે રા. રા. શિવરામ મહાદેવ પરાંજપેનો પ્રિયદર્શિકા, નાગાનંદ, હી નાટકે કોણાચી ? એ નિબંધ જુવો: સાહિત્યસંગ્રહ ભાગ ૧ લા (૧૯૨૨). એ એમના નિબંધસંગ્રહમાં આ વિદ્વાને નોંધેલા ધણાખરા દાખલા સારા છે. એમની લાંબી ચર્ચામાં કેટલોક ભાગ સચુકિત છે; પણ તે ઉપરથી એઓ એમ સિદ્ધ થવું માને છે કે આ નાટક ભાસનું; હું એટલું જ સિદ્ધ થવું જોઈ છું કે લેખકે પુષ્કળ નકલ કરી છે, લેખકને ભાસનાં નાટકો અજ્ઞાત નહોતાં. આ લેખકના દોષોમાંનો-આ નાટકના દોષોમાંનો-એક પણ ભાસને કેવળ અરાક્ય, એ પ્રાંતીનો વિચાર અરખો રા. રા. પરાંજપેને સ્પૃશ્યો નથી !

પ્રવેશક

નાયક, જે રંગભૂમિ ઉપર જ મરી જાય છે અને પછી પાછો ગૌરીના ચમત્કાર વડે સજીવન થાય છે, એવું દશ્ય-કોષ પણ સુરુચિશાસ્ત્ર (aesthetics)ને અભિમત કે સહ કે અનિચ્છ હોય જ નહિ. આગલા અંકોનું વસ્તુ અતિ શિથિલ છે, તેમાં પણ એકે બિન્દુ નાટકને ડેચું ગણાવે એવું નથી; ધણુંખરું તો છેક સામાન્ય કોટિનું જ છે. સંસ્કૃત ભાષાના પ્રસાદ અને બલમાં અને મોહમાં આપણે તણાઈએ એટલી સુવાચ્યતા એમાં છે, એ ઉપરાંત કશું જ દેખાતું નથી. જે કંઈ આથી વધારે ગુણવાળું દેખાય છે તેમાંથી એટલું બધું તો નકલી છે એમ આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ છિયે, કે બાકીનું પણ એવુંજ હશે, — આપણને અજ્ઞાત પણ કર્તાને જ્ઞાત એવી બીજી સારી (એના સમય પછી લુપ્ત થઈ ગયેલી) કૃતિ-કૃતિઓ ઉપરથી જ લીધું હશે: એ જાતનો શક આપણા મગજમાં વ્યાપી જાય છે, અને એ બાકીના વિભાગની ગુણવત્તાનો લાલ પણ કર્તાને ખાતે જમા કરતાં આપણને અટકાવી દે છે.

મહાર્જ મત તો એવું થાય છે કે આ લુલું નકલી અને કેવળ નિષિદ્ધ દશ્યમાં પરિણમતું નાટક સાતમા સૈકાનું—સુઅન્ધુ, ભર્તૃહરિ, બાણ અને મયૂર જેવા કવિઓનું સમકાલીન હોય જ નહિ. એ સમયમાં આ કદાપિ લખાયું હોત તો એની બીજી નકલ પણ થવા પ્રાપ્ત નહિ ! પરન્તુ યૂરપમાં જેમ ગ્રીકલેટિનનો અંધ મોહ લાંબો વખત ચાલ્યો, તેમ આપણામાં અત્યારે સંસ્કૃતનો વ્યાપી રહ્યો છે. ગુજરાતી કે ઇંગ્રેજી લખાણને આપણે ભાષાગુણ અલગ રાખીને જેમ તેમાંના ગર્ભ (essence) ઉપરથી મૂલવિયે છિયે, તે પ્રમાણે સંસ્કૃત કૃતિઓની સ્વતંત્ર તુલના હજી આપણે કરી શકતા નથી.

સોમદેવ અને ક્ષેમેન્દ્રના, એટલે અગિયારમા શતકમાં, હર્ષદેવ નામે કાશ્મીરનો રાજા હતો. બારમા શતકમાં પણ હર્ષ નામે રાજા થયેલો.

જણાય છે. વળી તે પછી હરખસિંહ કે હરખૂભા કે હરખજી કે હરખચંદ નામે કોઈ રાજિયો આપણી અતિકામ માતાના સુવિશાલ સ્તનાભોગમાં કોઈ બિન્દુએ કદાપિ નહિ ધાવ્યો હોય એની શી ખાતરી? અથવા અજ્ઞાનમૂલક તર્કને લલે જવા જ દઇયે. નાગાનન્દ નાટક આરમા સૈકાથી પણ મોડું ન હોય, તો તે આરમા શતકના હર્ષ કે કદાચ અગિયારમા શતકના હર્ષના દરઆરનું હશે; જે પ્રદેશમાં ગરુડ અને ગૌરી બન્નેની પૂજનો પ્રચાર હતો, એવા કોઈ પ્રદેશની એ કૃતિ જણાય છે. આથી વિશેષ અને આથી નિશ્ચિત તો એ નાટકની જૂનામાં જૂની પ્રતોની સાલ નક્કી કરે, અને વિદ્વાનોની જાણીતી બીજી કસોટીઓ વડે બાબતને પૂરેપૂરી જણે, તેનાથી જ કહી શકાય. નાટકનું અંતર માત્ર જોઇને ખાત્રીપૂર્વક એટલું જ કહી શકાય છે કે ભર્તૃહરિ, સુખન્ધુ બાણ અને મયૂર જેવાએ આ કૃતિ જોઇ હોત, તો તેમના એક દષ્ટિપાતથી જ ભસ્મ થઈ જત, એવી એ તુચ્છ અને નકલી છે. સંસ્કૃત ભાષાની નૈસર્ગિક છટા અને મીઠાશથી તણાઇ ગયા વગર જે કોઈ નાટ્યકલાલિન આ ‘નાટક’ વાંચશે, તે એની ઊંચી ગણના કરી શકવાનું નથી.

ડૉ. મેકડોનેલ સાતમી સદીના ચક્રવર્તિ શ્રી હર્ષવર્ધનની કૃતિઓ ગણાવતાં ઉમેરે છે—“attributed to Shri Harsha a patron of poets” “કવિઓના આશ્રયદાતા શ્રીહર્ષને નામે રચેલી” (પૃ. ૩૬૧) રતનાવલી વિશે લખે છે—“ખરો કર્તા શ્રીહર્ષના દરઆરનો કોઈ કવિ હોવો જોઇએ—કદાચ બાણ”-(પૃ. ૩૬૨). અને નાગાનન્દ નાટક બાણને પણ ન આપતાં કલ્પના કરે છે—“આ નાટકનો કર્તા રતનાવલિના કર્તાથી ધણુંખરું જુદો હશે, કદાચ ધાવક કવિ એનો કર્તા હોય.” (પૃ. ૩૬૨). આ મતને કલ્પના એટલા માટે કહેવી પડે છે કે ધાવક વિશે કોઈને કશી જ ખબર છે નહિ.

ગાદીપતિ કવિ પણ હોય એમ માનવાને જગત તૈયાર નથી. શ્રી હર્ષવર્ધનનો તો વળી આપણા કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં દાખલો જ અપાય છે. કાવ્યશાસ્ત્રના જે જે પ્રતિષ્ઠિત લેખકો સંસ્કૃતમાં થઈ ગયા છે, તે કેટલીક વાત એક પછી એક એ ને એ જ લખી ગયા છે. આમાં કંઈ જ ખોટું નથી. વર્તમાન જગતમાં મિથ્યાસ્મિતા વધી છે, જૂના કાલના લેખકોમાં નમ્રતા અને સત્યલક્ષિત વધારે હતી. શાસ્ત્ર એટલે અમુક વિષય ઉપરના સત્ય નિયમોનો, નિશ્ચિત સિદ્ધ નિયમોનો, સુઘટિત સુવ્યવસ્થિત જથ્થો. લેખક પોતાની પ્લેલાં થઈ ગયેલા શાસ્ત્ર બાંધનારાઓમાં કંઈ સુધારવું વધારવું, જુદી રીતે ઘટવું હોય, તેટલું જ નવું લખતા. બાકીનું બધું જ આગલા પ્રમાણે જ વાચકના મનમાં દસાવવાનું કર્તવ્ય, તે માટે જૂના લેખકોના શબ્દો અને દૃષ્ટાન્તો જ ઉત્તમ જણાતાં નવા લેખક (તે ફલાણુનાં છે એટલા સ્વીકાર સાથે) તે ઉતારે એમાં કંઈ ખોટું નથી, એટલું જ નહિ પણ એવી પદ્ધતિમાં જ શાસ્ત્રની રક્ષા અને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ છે. કાવ્યશાસ્ત્રના લેખકો એક પછી એક લખે છે કે સારાં કાવ્ય રચવાની શક્તિ વડે દ્રવ્ય પણ મળે છે; અને આના ટેકામાં કેટલાક એ ને એ દાખલો ટાંકે છે— “જેમકે શ્રીહર્ષ જેવાથી અમુક અમુક કવિ કવિઓને મળેલું.” આવા દાખલામાં જે રાજનું નામ સૈકાઓ સુધી ચાલ્યું તે, દેખીતું જ છે કે, એ નામના મ્હોટા નામાંકિત રાજનું નામ જ હોવું જોઈએ, ગમે તે પાંચપચાશ ગામડાંનો ઘણી નહિ. આવા વિચારખસે જ ડૉ. મેકડોનલે ચક્રવર્તિ શ્રી હર્ષવર્ધનની કૃતિઓ લેખે રતનાવલિ અને નાગાનન્દને ગણાવતાં, તે એની હોય અથવા એના આશ્રિત કવિ કવિઓની હોય એમ નરો વા કુંજરો વા જેવું વલણ રાખ્યું છે, અને વળી રતનાવલિ લખી હશે તે કવિએ જ નાગાનન્દ લખ્યું એ તો મગજમાં નથી એસતું, એમ પોતા તરફથી ઉમેર્યું છે.

કોઇ પણ અન્યમાં કર્તા લેખે ગાદીપતિનું નામ જોવામાં આવે તેટલા ઉપરથી તે અન્યને એ રાજની કૃતિ માની લેવો ન ધટે; વિશેષ અને ચોક્કસ પુરાવો ન હોય તો તે એના આશ્રિત કોઇ લેખકની કૃતિ જ ગણાય. અને એ નામ હર્ષનું હોય તો તે એ નામે ચઢેલી કૃતિઓ એના આશ્રિત કવિઓએ રચેલી હતી એ હકીકત સૈકાઓ સુધી સર્વમાન્ય હતી, તેને વજન આપવું જ પડે.

ગાદીપતિ કવિ પણ હોય એમ માનવાને જગત તૈયાર નથી. ‘કલાપી’ (લાડી ઠાકોર* સુરસિંહજી) કે ‘ઝફર’ જેવા દાખલા કેટલા તો વિરલ છે તે ઇતિહાસથી અજાણ્યું નથી. પછી રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ જેવા નિરંકુશ પ્રાચીનભક્ત શ્રી હર્ષવર્ધનને અકબરથી પણ ચાર ચંદા ચઢતો ગણી-હર્ષ બીજો અકબર એમ નહિ, -એમ બોલો ભાઈઓ! કે અકબર તે બીજો હર્ષ-એટલે સુધી વાતને તાણવા તૈયાર છે, એવા પક્ષપાતમાં બીયારા ભારતવર્ષનું ગૌરવ વધે છે કે ઘટે છે તે તો એઓ જાણે, પણ શુદ્ધ શાસ્ત્રીયતા તો જરા વેગળી રહી જાય છે ખરી: અને નાગાનન્દનો ખરો સમય અને ખરો કર્તા કયો એવા સવાલને ઉરાડી દેવામાં જ કૃતકૃત્યતા સમાઈ રહે છે.

અલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર. .

પૂણેસિટિ, ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬.

* રા. રા. ગોપાળદાસ જેવાને પણ રાજ ગણનારાઓએ જાણ્યું નેધરે કે સુરસિંહજી પણ રાજ નહોતા, માત્ર ઠાકોર હતા; કાઠિયાવાડમાં બીજા વર્ગના રાજાઓથી નીચેના કોઈને રાજ ગણવામાં રાજ રાખ્દની અવગણના અને સાથે તે અધોગતિ કરનારની ભ્રાશાઈ જ સૂચવે છે.

નિવેદન

ઇસ્વી સન ૧૯૨૦ની સાલમાં કોલેજના પ્હેલા વર્ષમાં મહારે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે “ નાગાનન્દમ્ ” નો અભ્યાસ કરવાનો હતો. વર્ષના એ અભ્યાસ દર્મીઆન એનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવાનો મહેને વિચાર આવ્યો. એ વખતે “ નાગાનન્દમ્ ” નું ગુજરાતી ભાષાન્તર થઈ ગયું છે એ મહારી જાણમાં નહોતું, એટલે એ કામ મહેં શરુ કર્યું. ત્રણેક વર્ષ અપ્રસિદ્ધ રાખી ભાઈ કેશવ. લ. શેઠ વગેરેની સૂચનાનુસાર એને સુધાર્યું. પછી મહારા એક મિત્રની ધચ્છાથી ગુજરાત સાસિકમાં મોકલી આપ્યું. પરન્તુ એ પત્ર સહામે ધણાએને એક મહોટી ફરીઆદ છે કે જેમનાં લખાણ છપાય છે તેમનાં અણધાર્યાં છપાય છે, અને નથી છપાતાં એમનાં લખાણ બે ત્રણ વર્ષ સુધી પણ હવા ખાય છે, એ અનુસાર કમનસીબે ‘નાગાનન્દમ્’ ને બીજી કોટિની દશા પ્રાપ્ત થઈ. અન્તે બે વર્ષના ગાળા બાદ ‘ગુજરાત’ની રીતે જ એ છપાવા માંડ્યું. એ બે વર્ષ દર્મીઆન એ નાટક મહારી પાસે રહ્યું હોત તો એનું વધારે સારા સ્વરૂપમાં પ્રથમ દર્શન થઈ શકત.

‘ગુજરાત’માં કકડે કકડે એ છપાતું હતું એવામાં મહારે પૂના જવાનું થયું. ત્યાં માન્યવર પ્રો. બલન્વતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે એને આપ્યું જોયું. એમની સૂચનાનુસાર ત્યાંના ગુજરાતી બન્ધુસમાજ

તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા હસ્તલિખિત ‘અન્ધુવિનોદ’માં એને આપ્યું હતાર્યું. તેઓ બૃહદ્ગુજરાતમાં રહ્યા રહ્યા ત્યાં જતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતના ગૌરવનું ભાન કરાવે છે. એ ત્યાંના પરિચયને અંગે જ એમને હાથે લખાયેલ પ્રવેશક સાથે આ નાટકને પ્રસિદ્ધ કરી શકું છું.

ભાષાન્તરમાં જો ક્યાંક ક્યાંક સ્પષ્ટતા નેવું લાગે, જો વધારે પડતી હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ લીધેલી જણાય, સરલતા બધે સચવાઈ ન હોય ને કોઈ જગ્યાએ સંસ્કૃત ભાષા અર્થઘન વિશેષ હોવાથી અંદરનો તમામ અર્થ ગુજરાતીમાં ઉતારી શકાયો ન હોય કે થોડી ઘણી છાપભૂલો રહી જવા પામી હોય, તો મહારો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે એ તરીકે વાચકવર્ગ એને સહી લેશે.

આખા પ્રયાસ દર્મિઆન જે ભાઈઓએ વારંવાર સૂચનાઓ દ્વારા મદદ કરી છે તેમનો અહીં આભાર માનું છું. પુસ્તકની છપાઈ વગેરેમાં, છાપખાનાની સૂચનાઓ અને સંગવરોના જે અમુલ્ય લાભ મળે ભાઈ ગજનન પાટક દ્વારા મળ્યા છે તે ન મળ્યા હોત તો પુસ્તક કોઈ કઢંગી રીતે જ બહાર પડ્યું હોત.

અખ્યાસ દર્મિઆન સંસ્કૃત નાટકોનાં ગુજરાતી ભાષાન્તરોની જે અગત્ય મળે જણાઈ હતી તે મહારો આ પ્રયાસથી થોડે ઘણે અંશે પુરાશે તો હું મારી મહેનત સફળ થઈ માનીશ.

મહાશિવરાત્રિ-૧૯૮૩.

રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ:

જનની જન્મભૂમિને—

પાત્રપરિચય

સૂત્રધાર —

નટી—

જમૂતવાહન—નાયક—ચક્રવર્તિ વિદ્યાધર કુમાર

જમૂતકેતુ— નાયકના વાનપ્રસ્થ પિતા

મહારાણી— વૃદ્ધા—નાયકનાં વાનપ્રસ્થ માતા

આત્રેય— વિદ્વંષક—નાયકનો મિત્ર

મલયવતી— નાયિકા—સિદ્ધકુમારી—જમૂતવાહનની પ્રણયિની

મિત્રાવસુ— સિદ્ધકુમાર—નાયિકાનો ભાઈ

ચતુરિકા— ચેટી

શંખચૂડ— નાગ—ગરુડ માટે વાસુકિએ મોકલેલો આહાર

વૃદ્ધા— શંખચૂડની માતા

ગરુડ— નાગશત્રુ વિનતાનન્દન

ગૌરી— વિદ્યાધર કુલદેવી

તાપસ, મનોહારિકા, નવમાલિકા, શેખરક, વિટ, પ્રતિહાર,
કંચુકી, કિંકર વગેરે વગેરે.

નાગાનન્દ

અંક પહેલો.

“ ઢોંગી ! ધ્યાન ઘરી સ્મરે! કઈ પ્રિયા ? નેત્રા ઉઘાડે જરા:
સદામે આ અબળા પોગાય મદને-પાળે ન ત્રાતા છતાં;
મિથ્યા નામ દયાળુ-નિર્દય અતિ ના કોઈ બીજન હશે, ”
જેને મારવધૂ કહેતો રોસથી-રક્ષો જયી શુદ્ધ એ.

અને વળી,

કામે બાણો ચઢાવી મદન ગણુ મળી નાયતાં ઢોલતાલે,
નિદ્રાથેને ભૂભંગે સ્મિત લલિત દગે કમ્પી દિવ્યાંગનાએ;
સિદ્ધોએ શીર્ષ નામી પુલકિત શરીરે વિસ્મયે ઇન્દ્રદેવે,
દીઠેલા યોગપીઠે અચલિતધ્યયને રક્ષણે એ મુનીન્દ્ર.

(નાન્દી પછી)

સૂત્રધાર

વધુ લંબાણુ નિરર્થક છે. આજે ઇન્દ્રોત્સવે જુદી જુદી દીશા-એથી અત્રે આવીને શ્રીહર્ષદેવના ચરણ-કમલમાં વંદન વંદતા વિવિધ દેશના રાજાઓએ જાહુ માનથી મદને બોલાવી જણાવ્યું કે ‘ આપણા અધિરાજ શ્રી હર્ષદેવે વિદ્યાધર ચક્રવર્તિની વાર્તા ઉપરથી અપૂર્વ વસ્તુરચના કરી ‘ નાગાનન્દ ’ નામનું નાટક રચ્યું છે, એમ ઘણા જણના મુખે સાંભળ્યું છે પરંતુ એ નાટક અમે ભજવાયલું જોયું નથી. સર્વ હૃદયને આનંદ આપનાર એ રાજર્ષિ પ્રત્યે આપને પૂજ્યભાવ છે તેથી, અને વળી, કાંઈ નહિ તો અમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા ખાતર, એ નાટક અમને ભજવી ખતાવો: તેથી હમણાં જ નેપથ્ય રચના કરી એમની ઇચ્છાનુસાર મ્હાંડે ખતનું કરીશ. (આમ તેમ ફરે છે: પ્રેક્ષકવર્ગ તરફ નજર નાંખે છે: પછી-) મ્હને લાગે છે કે સર્વ સભાજનોનાં મન મ્હેં આકર્ષી લીધાં છે: કારણ કે—

છે શ્રીહર્ષ કવિ પ્રવીણ ગુણની પૂજારી સોહ સભા,
ચાહે સિદ્ધકુમારનું ચરિત સૌ નાટ્યે દિસે દક્ષતા;
વસ્તુ એક જ પૂરતી થઈ પડે ધાર્યું પૂંડે પાડવા,
મ્હારા ભાગ્યની ના રહી કંઈ મણા જ્યાં સૌ મળ્યાં એકઠાં.

ત્યારે તો લાવ હમણાં જ ઘેર જાડે. પ્રિયાને બોલાવી સંગીતનો આરંભ કરે. (આમ તેમ ફરી-પડછ તરફ જોઈ) આ રજું અમાંડે ધર; લાવ, પ્રવેશ કરે. (પ્રવેશ કરીને) આયે ! આમ આવ તો.

(પ્રવેશ કરીને)

નટી

(આંસુ સારતી) આવી, નાથ ! નિર્ભાગિની આ આવી. આર્યપુત્ર ! શી આસા છે ? આજે શું ભજવવા વિચાર છે ?

અંક ૧ લો

સૂત્રધાર

(જેતાં) પ્રિયા ! આ શું ? આજે તો નાગાનન્દ જોવા સુન્દર નાટ્યપ્રયોગ ભજવવાનો છે, એવે પ્રસંગે ય આમ અકારણ રુદન !

નટી

આર્ય ! રડવું ન આવે ? આપના પૂજ્ય પિતાશ્રીને વૃદ્ધાવસ્થામાં દેરાગ્ય ઉપજ્યો. આપને કુટુંબનો ભાર કપાડવા યોગ્ય લેખી પેતિ વનવાસી થયા—પૂજ્ય માતૃશ્રી પણ સાથે ગયાં.

સૂત્રધાર

(ખિન્ન થઈ) અરેરે ! માતા પિતા વનમાં ગયાં ! મળને મૂકીને ગયાં ? હવે શું કરું ? (વિચારમાં પડી જાય છે) માતા પિતાનાં ચરણમાં કેવું મુખ છે ? સેવાવિહોણો હું ઘેર કેમ રહી શકું ?

પિતા માતા તણી સેવા સાધું વાસ વસી વને,
જેમ એશ્વર્ય ત્યાગીને કર્યું જીમૂતવાદને.

(જન્ને જાય છે.)

પ્રસ્તાવના સમાપ્ત

(વિદૂષક સાથે નાયક પ્રવેશ કરે છે.)

નાયક

(સખેદ) સખે આત્રેય !

રાગે પૂર્ણ ભરી દિસે રગરગે, અન્તે વળી ધ્વંસિની,
કૃત્યાકૃત્ય વિચારવા વિમુખ-એ સૃષ્ટિ ન શું જાણતી;
ઇદ્રિયોવશ નિન્દા એવી તદપિ બહાલી યુવાની બને,
જો એ નિત્ય વહે પિતાચરણમાં સેવા મહી આ રીતે.

વિદૂષક

(સંપત્તી) તહારાં આ ધરડાં માતા પિતા તો મરવાની આજસે
જ હવે છે. એમને માટે આટઆટલો વનવાસ વેઠ્યો છતાં ય તહને
કંટાળો નથી આવતો ? હવે તો મહેરબાની કરી વડીલોની ચાકરી
કરવાની હા છોડી દે. પેલું રમણીય મનમાન્યું રાજ્યસુખ ભોગવ.

નાયક

ખન્ધુ ! તહારાં વેણ અયુક્ત છે, કારણ કે:—

શોભું જેમ પિતા કને ધરણીએ, શું તેમ સિંહાસને ?
સેવાસુખ મળે ગુરૂ ચરણનું, તેવું શું રાજ્ય બન્યે ?
ના સંતોષ ગણું ત્રિલોક વિભવે પૂજ્ય પ્રસાદી સમા,
ખાલી ભાર જ રાજ્યભોગ નકી જે માતા પિતા ત્યાગતાં.

વિદૂષક

(સ્વગત) અહો ! અજબ છે આનો માતા પિતાની સેવાનો
ટક ? (વિચારીને) લાવ, આમ કહું (પ્રકાશ) ભાઈ ! હું એકલા
રાજ્યસુખની જ વાત નથી કરતો. ખીજું ઘણું ય તહારે કરવાનું છે.

નાયક

(જરા હસી) કરવાનું તો બધું ય કર્યું છે: જો—
સાચા ન્યાયપથે પ્રગ્નજન મૂક્યા, સન્તો સુખી સૌ કર્યા,
જાતિબન્ધુ કર્યા બધા મુજ સમા રક્ષ્યું બધું રાજ્ય આ;
ભિક્ષા કલ્પદ્રુમે કદી ન મળતી તેવી ય આપી સુકયા,
કાર્યો બાકી રહ્યાં ક્યાં વદ સખા ! ત્હારા દિલે કંખતાં?

વિદ્વષક

સાહસિક શત્રુ-પેલો દુષ્ટ મતંગ-ત્હારો પુરાણો દુસ્મન. પ્રધાન
તથા અમાત્યવર્ગને ત્હેં ત્હાં રાજ્ય સોંપ્યું છે પરન્તુ મતંગ શિરે
ઝઝુમે છે ત્યાં મુઘી મ્હને તો ત્હારા વિના રાજ્ય સલામત
લાગતું નથી.

નાયક

મતંગ રાજ્ય હરી લેશે એવી શંકા થાય છે ?

વિદ્વષક

તો ?

નાયક

ભલે ! એમાં શું થઇ ગયું ? આ શરીર કે અન્ય કોઇ પણ
મ્હારી વસ્તુ પરોપકાર કાળે જ સરખાઈ છે; ત્યાં રાજ્ય જેવી
ક્ષુદ્ધક વસ્તુનો શો વિચાર ? મ્હારી જાતે જ એનું દાન નથી કરી
દેતો કારણ કે પિતાજી ના કહે છે અને પિતાજીની આજ્ઞા પાળવી
એ જ મ્હાં કર્તવ્ય છે. મ્હને તેમણે આજ્ઞા કરી છે કે: ' વત્સ
જીમૂતવાહન ! આ સ્થાનમાં બહુ દિવસ રહેવાથી, પાસેનાં સમિધ,
કુશ, કુસુમો, બધું ય ખપી ગયું છે. કંદ મૂલ, ફળ, સામો વગેરે પણ

હવે આવી રહ્યાં છે. માટે મલયપર્વત તરફ જા. ત્યાં કોઈ લાયક નિવાસસ્થાન શોધી કાઢ." માટે ચાલો, આપણે એ જ દિશાએ વળીએ.

વિદ્વષક

જેવી ઇચ્છા.

(જાનને આમતેમ કરે છે.)

વિદ્વષક

(સહામે નજર ફરી) મિત્ર ! જુઓ, જુઓ, પ્રથમ મિલન માટે આતુર થયેલી વિરહી વામાના આલિંગન પેઢે, પ્રવાસનો થાક ટાળી, મલયગિરિથી આવતો આ પવન મહારા પ્રિયમિત્રને રોમાંચિત કરે છે. રસ ઝરતાં ગાઠાં ચન્દનવનો વટાવતાં એ સુગન્ધથી ભરપુર છે, ખડકો સાથે અથડાતાં ઝરણો ઉપર થઇ વાતાં, ઉંચે ઉડેલાં શીતલ વારિકુલો પણ ખેંચી લાવે છે.

નાયક

(વિશ્લેષ) અહો ! એટલામાં આપણે મલયપર્વતે આવી પહોંચ્યા શું ? (આનુઆનુ જોઈ) અહો કેવું સૌંદર્ય !—

માતેલા ગજગંડ ધર્પણથકી ભાગી સ્વે ચન્દનો,

શુક્ર દેતી સદા પ્રતિધ્વનિ જહીં સિન્ધુતણી ઊર્મિનો;

રાતી મૌકિતકની શિલા પદરજે સિદ્ધાંગના દૂમતાં,

સર્વગો, નિરખી મહા મલયને, ઉત્સાહથી ઓપતાં.

ચાલો ! ગિરિશૃંગે ચઢી કોઈ યોગ્ય નિવાસસ્થાન શોધીએ.

વિદ્વષક

ચાલો ! (આગળ જઈ ઉભો રહી) મહારાજ ! આ આનુ

(ઉપર ચઢતા હોય તેમ કરે છે)

અંક ૧ લો

નાયક

(જમણું નેત્ર ફરકવું સૂચવી, વિચારીને) બન્ધુ !
જમણું નેત્ર કમ્પે છે: ફલાકાંક્ષા નથી કરી;
ન મિથ્યા જ્ઞાનીનાં વાક્યો, તો શું એ સૂચવે અહીં ?

વિદૂષક

મિત્ર ! ત્હારું શ્રેય થવાનો સમય આવી લાગ્યો સૂચવે છે.

નાયક

એમ પણ બને.

વિદૂષક

(અવલોકન કરી) પ્રિયમિત્ર ! જો, જો. આ તો ખરેખર !
તપોવન હોય એમ લાગે છે. પાસે પાસે આવેલાં અનેક વૃક્ષો શોભામાં
અભિવૃદ્ધિ કરે છે. અભિદાનની સુવાસ પમરાવતા ધૂમગોટા ઉંચે ચઢે
છે. ન્હાનકડાં હરણાંઓ નિર્ભય જીવે ધૂમે છે.

નાયક

(વિલોખી) ફીક કળ્યું હોં ! આ તપોવન છે: કારણ કે -
વસ્ત્રો કાજ ન કાર્પો છાલ તરુની ઝાઝી ધરીને દયા,
ભાગેલાં બહુએ કમંડલ પડ્યાં સ્વચ્છાંશુના વહે ઝરા;
બંધો મુંજતણા જીઓ કમરથી તોડી ત્યજ્યા બાલકે,
હમેશાં સુણતાં શુકો પદી રહ્યા વેદો તણા મંત્રને.

(પ્રવેશ કરે છે.)

નાયક

(વિસ્મયથી વિલોખી) અહો ! તપોવન કેવું શાન્ત ને રમણીય
છે. અનેક શંકારપદ વેદવાક્યો આનન્દિત મુખે અનેક ઋષિમુનિઓ

ચર્ચી રહ્યા છે. નાના નાના બાલકો વેદની ધૂન મચાવતા કુમળી રસવાળી સમિધની લાકડીઓ કાપે જાય છે; ને તાપસ કન્યાઓ બાલવૃક્ષના ક્યારાઓ બનાવી પાણી રેડી રહી છે; અને વળી આ તરફ—

મધુર મધુર બોલે ‘સ્વાગતમ્’ ભુંગશબ્દે,
નર્મી તરુ ફલભારે શીર્ષ જાણે નમાવે;
કરો નવપ્રલવૃટ્તિ અર્ધ્ય જાણે મહને દે,
મુખદ અતિથિસેવા ઝાડવાં યે શિષ્યાં છે.

નિવાસસ્થાનને યોગ્ય જ આ તપોવન છે. મહને લાગે છે કે અહીં વસવાથી આપણને સંપૂર્ણ શાન્તિ મળશે.

વિદૂષક

(આમતેમ જોઈને) પણ મિત્ર ! જો તો ખરો. આ હરણો એકાગ્રતાથી કંઈ સાંભળતાં હોય તેમ જણાય છે. તેમની ગરદન એક તરફ જરા વળેલી છે. તેઓ એટલાં તો સ્થિર થઈ ગયાં છે કે અર્ધુ ચવાયણું દર્ભનું ઘાસ તેમના મુખમાંથી બહાર નીકળી રહ્યું છે. તેઓ કાન માંડી રહ્યાં છે. તેમનાં નેત્રો ગીતની બહેરમાં સહજ લહેરતાં લાગે છે.

નાયક

(કાન માંડી) બન્ધુ ! ખરું કહ્યું હોં ! જોને—
સ્થાને ઝૂરો સ્ફુરીને ગમક સૂચવતી મન્દ-તાર-વ્યવસ્થા,
મીઠા તારો વૉણાના સુર સહશું મળ્યાં ગુંજનો ભુંગ કેરાં;
એવે મોઢા મહીના તૃણકવલ બધા ચાવતાં બન્ધ રાખી,
વાંકી ડોકે કુરંગો લલિતપદ ભરી સાંભળે સ્પષ્ટ વાણી.

વિદૂષક

પણ ભાઈ ! આ તપોવનમાં કેણુ ગાતું હશે ?

અંક ૧ લો

નાયક

કોમળ આંગળીએ દબાયલી વીણાનો સ્વર અતિ સ્પષ્ટ નથી નીકળતો. સંગીતનો મુખ્ય સ્વર ઝીણો ને મધુર છે. તેથી હું અનુમાન કરું છું કે (સહામે આંગળી કરી) પેલા દેવાલયમાં કોઈ અઝૌકિક સુંદરી વીણા વગાડી દેવપ્રાર્થના કરતી હશે.

વિદૂષક

વયસ્ય ! ચાલો. આપણે પણ એ મંદિરમાં દેવદર્શનાથે જઈએ.

નાયક

એ ઠીક કહ્યું. દેવો સર્વદા વન્દનીય જ છે (આગળ વધી એકાએક અટકી) પરન્તુ બન્ધુ ! કદાચ આપણે ન જોવી જોઈએ એવી કોઈ સ્ત્રી હશે તો ? માટે આ તમાલના ઝુંક પાછળ છૂપાઈને જ દર્શનની રાહ જોઈએ.

(તેમ કરે છે.)

(જમીન ઉપર બેસી વીણા વગાડતી મલયવતી દાસી સાથે પ્રવેશ કરે છે)

નાયિકા

(સંસ્કૃતમાં ગાય છે.)

કુદ્ધોત્પન્ન રજ ગોરી ગૌરી મુજ પર કૃપા કરેા માત !

મહાઈ મનવાંછિત તે પ્રિય મુજને સઘ ઘો માત !

નાયક

(કાન માંડી) વયસ્ય ! શું સુંદર ગીત ! વાદનની શી મનોહર રીત ! જોને—

દિસે વ્યંજનધાતુ આદિ સઘળા રીતો દશે ગીતની,
ને ચોખ્ખા દ્રુત-મધ્ય-લંબિત-સ્વરે ત્રિતાલની છે ગતિ;

ગોપુન્દ્રાદિ દિસે ત્રણે યતિ ક્રમે, ગાતાં સુરો કેળવી,
સંસારમાં ત્રણ રીત વાઘવિષયે પૂરેપૂરી દાખવી.

ચેટી

(હેતથી) કુમારી આ ! વીણા હવે ઘણી વગાડી. ત્હમારી
આંગળીઓ પણ નથી દુઃખી આવતી ?

નાયિકા

(કપકો દેતાં) અલિ ચતુરિકા ! દેવીની આગળ વીણા વગાડતાં
આંગળીઓ દુઃખે વાડ ?

ચેટી

બાઈસાહેબ ! હું એમ કહું છું કે આ નિર્દય દેવી આગળ
વીણા વગાડે શો કાયદો ? કન્યાઓને કદિન લાગતાં વ્રતક્રિપાસો
અત્યારસુધી ત્હમે કર્યા છતાંય ત્હમારા પર જરાય મહેર નથી કરતી.

વિદ્વષક

બન્ધુ ! આ તો કન્યકા છે : શા સારૂ ન નિરખાએ ?

નાયક

શો વાંધો ? બાલા નિર્દોષદર્શના. પરન્તુ આપણને જોઈ તે
કદાચ બાલસ્વભાવે શરમાય ને અત્રે વધુ ન રોકાય માટે આ તમાલ
પાછળ છૂપાઈને જ તેને નિહાળીએ

(બન્ને એ પ્રમાણે જુએ છે.)

વિદ્વષક

(જોઈને આશ્ચર્યથી) અરે ! ભાઈ જો તો ખરે ! વિસ્મયની
વાત છે. વીણા વગાડી માત્ર કાનને જ સુખ આપે છે એટલું જ

અંક ૧ લો

નથી પરન્તુ વીણા વિજ્ઞાનને ઘટતું જ રૂપ ધારી આંખને પણ આનંદ આપે છે. એ કોણ હશે ? કોઈ દેવી હશે ? નાગકન્યા હશે ? કોઈ વિદ્યાધરની પુત્રી હશે ? કે સિદ્ધકુમારી હશે ?

નાયક

(રસભર્યા લોચને નિહાળી) એ કોણ છે એ તો હું નથી કહી શકતો; પરન્તુ એટલું તો કહું કે:—

દેવી જો સુરલોકની, સફલ તો નેત્રો સહસ્રાક્ષનાં,
જો તે નાગકુમારી ચન્દ્રવદની, તો ચન્દ્ર પાતાલમાં;
જ્ઞાતિ આપણી સર્વમાં વિજ્યો, જો વિદ્યાધરી એ શુભા,
સિદ્ધા જો કદી હોય તો ત્રિભુવને વિખ્યાત સિદ્ધો થયા.

વિદ્વંષક

(નાયકને નિહાળી હર્ષથી સ્વગત) નસીબ ખુલ્યાં. આજે ધણે દિવસે કામદેવના પંજમાં સપડાયો લાગે છે. (પોતાના દેહને બતાવી ભોજનનો અભિનય કરતો) નહિ નહિ. એ તો આ લાકુભટના જ સપાટામાં આવ્યો.

ચેટી

મહારા કહેવાનો અર્થ એવો છે કે આ દેવી પ્રસન્ન તો થતી નથી; તો પછી એવી નિષ્કરુણા આગળ વીણા વગાડે શો ફાયદો ? (વીણા પડાવી લે છે)

નાયિકા

(ક્રોધથી) અહિ ! ગૌરી દેવીની નકામી નિન્દા ન કર. આજે તો એમણે ખરેખર મહારા ઉપર કૃપા કરી છે.

ચેરી

(હર્ષથી) શી રીતે કૃપા કરી ? કહો તો ખરાં !

નાયિકા

સખિ ! જાણે સ્વપ્નામાં આજે હું આ જ વીણા વગાડી રહી હતી : એવામાં ભગવતી ગૌરી મહારી પાસે આવી ઉભાં ને કહ્યું ‘વત્સે મલયવતિ ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું. તારૂં વીણા જ્ઞાન અતુલ છે. તારૂં કડિન તપ સ્ત્રીઓ માટે અસાધારણ છે મહારૂં ત્હને વરદાન છે કે ચક્રવર્તિ વિદ્યાધરકુમાર સ્વયં દુંક મુદતમાં તારૂં પાણિગ્રહણ કરશે.’

ચેરી

એને શમણું કેમ કહો છો ? ત્હમારો મનમાન્યો વર જ દેવીએ આપ્યો.

વિદૂષક

ભાઈ ! દેવીનાં દર્શન કરવાનો આ ખરો વખત છે. ચાલો અંદર જઈએ.

નાયક

જા તારે જવું હોય તો. હું તો કંઈ નથી આવતો.

વિદૂષક

(અનિચ્છા છતાં નાયકને અંદર ધસડી જાય છે.)

(ખન્ને દેવાલયમાં પ્રવેશ કરે છે.)

વિદૂષક

(આગળ વધી) દેવીનું કલ્યાણ થાયો;

આ ચતુરિકા સાચું જ કહે છે. દેવીએ આપેલો વર આ રહ્યો.

નાયિકા

(ગભરાઈ ઉભી થઈ જાય છે. નાયકને હિંદુશીઃ બાળ્યમાં) અસિ !

આ કોણ ?

અંક ૧ લો

ચેટી

(નાયકને નિહાળી બાબુએ) આની અલૌકિક આકૃતિથી મહને
તો એ ગૌરીનો પ્રસાદ જ લાગે છે.

નાયિકા

(કોડલરી લગ્નથી નાયકને ભેટી ઉભી રહે છે,)

નાયક

શરીરને, અયિ ! ચંચલલોચને !
અધિક કષ્ટ પડ્યું તપથી દિસે;
ત્વરિત શ્વાસ થકી સ્તન ઉછળે,
નિરખતાં શરમે દિલ કાં દમે ?

નાયિકા

(બાબુમાં) અલિ ! મહને તો ઘણી જ શરમ આવે છે. મહારાથી
આમની આગળ નહિ ઉભા રહેવાય. (શરમાતી શરમાતી, નાયકને આડી
આંખે ભેટી અવળી ફરી ઉભી રહે છે)

ચેટી

કુમારી બા ! કેમ આમ ?

નાયિકા

સખિ ! આમની આગળ મહારાથી નથી ઉભા રહેવાતું. ચાલ !
ખીન્ને જઈએ. (ઉભી થવા જાય છે.)

વિદ્વપક

ઓહો ! ખીએ છે આ તો ! વરેલી વિદ્વાની માફક લાવ એને
ક્ષણભર રોકી રાખું.

નાયક

ભલે.

વિદૂષક

બાપ ! તમારા તપોવનનો શિષ્ટાચાર એવો છે કે આંગણે આવતા અતિથિને શબ્દથી ચે ન સત્કારવા ?

ચેટી

(નાયિકાને નિહાળી : સ્વગત) આનાં નયન આમને જોઈ ચમકે છે. લાવ. આમજ કહું (મ્હોટી) આ બ્રાહ્મણ ખરું કહે છે. ત્યારે અનિથિનું સ્વાગત કરવુંજ જોઈએ. તું તો આ મહાનુભાવ આગળ છેક મૂક બની ઉભી રહી છે ! (જરાક વિચારીને) છો ઉભી રહી. એનું કામ હું જ કરું. (નાયકને ઉદ્દેશીને) પધારીએ મહાભાગ ! આસન-પર વિરાજીએ.

વિદૂષક

વયસ્ય ! બાઈ ઠીક કહે છે. ખેસો. ક્ષણભર વિશ્રામ લઇએ.

નાયક

સત્ય છે બન્ધુ !

નાયિકા

(ચેટીને) જા. ટીખણી ! આમ ન કર. કોઇ તાપસ જીએ તો મ્હને અવિનયી ગણે.

(એવામાં તાપસ પ્રવેશ કરે છે.)

તાપસ

કુલપતિ કૌશિકની આજ્ઞા થઇ છે કે “ વત્સ શાંડિલ્ય ! ભાવિ વિદ્યાધર ચક્રવર્તિ કુમાર જમૂતવાહન મલયપર્વત પર કોઇ સ્થલે

અંક ૧ લો

આવ્યા છે. સિદ્ધયુવરાજ મિત્રાવસુ તેમના પિતાજીની આજ્ઞાથી રાજકન્યા મલયવતીના વર તરીકે તેમને પસંદ કરવા નીકળ્યા છે. એમની વાટ જોવામાં કુમારી કદાચ જપોરની સ્નાનવેળા ચૂકી જાય માટે જ બોલાવી લાવ, ” તેથી ગૌરીમન્દિરે જઈ બોલાવી લાવું. (કર્તા કરતાં જમીન પર નજર પડે છે) અહો ! જમીન પર ધૂળમાં ચોક્ખાં ચક્રચિહ્નવાળાં પગલાં કેનાં પડ્યાં હશે ? (સહામે જમૂતવાહનને જોતાં) કદાચ આ મહાનુભાવ જ અહીં થઈને ગયા હશે.

ભામે મંડિતચિહ્ન મસ્તકતટે, પંકિત દિસે રોમની,
આંખો પદ્મશી લાલ, કેસરી સમું વક્ષઃ વિશાળ વળી;
ચક્રકે પદ શોભતાં નિરખતાં ભાળું પુરા ધ્યાનથી,
એ વિદાધર ચક્રવર્તિ જનવા નિર્માયલો છે નકી.

અથવા તરંગો શા કામના ? એ જમૂતવાહન જ હોવા જોઈએ. (મલયવતીને જોતાં) આ રહ્યાં રાજકુમારી મલયવતી (અન્નેન ત્રિલોકી) જાને ય એકમેકને વાસ્તે લાયક છે. વિધિ એમનો યોગ સાધે તો કેવું સાઈ ? (પાસે જઈને, નાયકને) મહાશય, કદ્યાણ થાઓ !

નાયક

ભગવન્ ! પ્રણામ. (હસો થતા જાય છે.)

તાપસ

હાં ! હાં ! એવા શિષ્ટાચારની જરૂર નથી. ખરું જોતાં અતિથિ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે, એટલે આપ જ પૂજાપાત્ર ગણાઓ. માટે સુખેથી બેસી રહો.

નાયિકા

આર્ય ! પ્રણામ કરું છું.

તાપસ

(નાયિકને) ઇચ્છાવર પ્રાપ્ત થાયો. કુત્રપતિ કૌશિક કહાવે છે કે અપોરની સ્નાનવેળા થઈ છે માટે સત્વર ચાલો.

નાયિકા

જેવી ગુરુજીની આજ્ઞા. (હસી થઈ નિઃશ્વાસ નાંખી મનમાં)

ગુરુ બોલાવે અદિતી પ્રિયસંદર્શન અર્થે જ મુખ આપે,

હૈયું ચઢ્યું દિડોળે ગમનાગમને વિમૂઢતા વ્યાપે.

(શરમાતી, નાયકને પ્રેમથી વઢ દૃષ્ટિએ નિહાળતી તાપસ સાથે બહાર નીકળી જાય છે.)

નાયક

(ઉંડો વિરહનિઃશ્વાસ નાંખી નાયિકા સહામે દૃષ્ટિપાત કરતો)

વિશાલ શ્રોણીના ભારે મન્દ મન્દ ગતિ ભર્યું,

ખીજે જતાં છતાં તેણે હૃદયે પગલું મૂક્યું.

વિદૂષક

હા! હા! હા! જોવાનું જોઈ લીધું. સાંભળવાનું સાંભળી લીધું. હવે તો મધ્યાહ્ન સૂર્યના કિરણથી મહારો જઠરાગ્નિ જમણો પ્રદીપ્ત થઈ ભડભડાટ સળગી રહ્યો છે. ચાલો આપણે ય જઈએ. બ્રાહ્મણ છીએ, વળી અતિથિ બન્યા છીએ; એટલે મુનિવરો પાસેથી કંઈ કંઈ મૂળ કે ફળ મેળવી ક્ષુધા શાન્ત કરીએ.

તાપે આતુર ચન્દને ઘસી ઘસી પાનડું કપોળો કર્યો,

નાખે કાનથી વાયુ વ્યાકુલ શિરે શાન્તિ દિલે ઝંખતા;

છાંટે વારિકણો વિશેષ હૃદયે સુંઢે ઉઝાળી અહા !

હાથી વ્યાકુલતા સહે પ્રણયની-મહારા સમી એ દશા.

ચાલો આપણે પણ જઈએ. (બન્ને જાય છે.)

પહેલો અંક સમાપ્ત

અંક બીજો.

(ચેટી પ્રવેશ કરે છે.)

ચેટી

“ વડિલ ભાઈ મિત્રાવસુને આવતાં બહુ વાર થઈ; તે આવી પહોંચ્યા છે કે નહિ તે ઝટપટ જોઈ આવ,” એવી રાજકુમારી મલયવતીની આશા છે, તો લાવ એ કામ વહેલું કરી નાંખું (આમ તેમ કરે છે; નેપથ્યે નજર કરતાં) અરે ! ઉતાવળું ઉતાવળું આ કોણ આવે છે ? (નિરૂપણ કરી) આ તો ચતુરિકા !

(બીજી ચેટી પ્રવેશ કરે છે)

ખેલ્લી

(પાસે જઈ) અલિ ચતુરિકા ! આમ દોડે છે કેમ ?

બીજી

ખેન મનોહારિકા ! આપણાં કુમારીબા કુલ વીણવા ગયાં હતાં તેથી એમને બહુ થાક લાગ્યો છે. એમાં વળી શરદ ઋતુના તાપને

સંતાપ એમને અધિક પીડા કરે છે. એટલે એમણે મહને કુમળી કેળનાં પાનાંથી છાયેલા ચન્દનલતાગૃહ જવા આજ્ઞા કરી છે. ત્યાંની ચન્દ્રમણિ-શિલા સજ્જ કરવા સૂચના પણ કરી છે. મહે એમની ઇચ્છાનુસાર બધી તૈયારી કરી છે. હવે એમને ખબર આપવા જાઉં છું.

બહેલી

જા, બા, જલ્દી જા. બહેલી ખબર મળ્યે ત્યાં બહેલું જવાય ને પીડા બહેલી ટળે.

બીજી

(હસતીઃસ્વગત) સાધારણ પીડા ક્યાં છે તે આમ સહેજમાં પતી જાય? આ ચન્દનલતાગૃહ વિધવિધ રીતે રમણીય છે એથી તો ઉલટો એમનો સંતાપ વધશે એમ મહાઈ તો માનવું છે. (પ્રશ્ન) વારુ તું જા. હું પણ તેમની પાસે જઈ, મણિશિલા તૈયાર છે એ વાત નિવેદન કરું છું.

(બન્ને જાય છે)

પ્રવેશક સમાપ્ત

અંક ૨ જો

(વિયોગિની મલયવતી તથા ચેટી પ્રવેશ કરે છે)

નાયિકા

(નિઃશ્વાસ નાખી સ્વગત) હે હૃદય ! શી ત્હારી સ્વાર્થાધતા !
એ મહાનુભાવ આગળ તો મ્હને છેક સુધી શરમાળ જ રાખી હવે;
એ નથી ત્યારે તું તેમનામાં જ ગરોવાઇ રહ્યું છે ! (પ્રકાશ) સખિ !
દેવીમંદિરનો માર્ગ સૂચવ !

ચેટી

આપ તો ચંદનલતામંડપ તરફ જનાર હતાં ને ?

નાયિકા

(શરમાઇ જઈ) સખિ ! ત્હેં ઠીક યાદ દીધું. આપણે ત્યાં જ
જઈએ.

ચેટી

આ બાબુ-કુમારીયા ! આમ (આગળ યાય છે)

નાયિકા

(ખીજ તરફ જાય છે)

ચેટી

(પાછું જઈ ખેદ પામીઃ સ્વગત) અરે ! શી આના હૃદયની શૂન્યતા !
વળી પાછી દેવીમંદિરે ચાલી ! (પ્રકાશ) કુમારીયા ! આ બાબુ.
ચંદનલતાગૃહ આમ આવ્યું.

નાયિકા

(ડગાં દાસ્ય હસી તેમ કરે છે)

ચેટી

આ આવ્યું ચન્દનલતાગૃહ, ચાલો ! અન્દરની પેલી ચન્દ્રમણિ-
શિલા પર વિરાજો.

(બન્ને બેસે છે)

નાયિકા

(નિશ્વાસ નાંખી મનમાં) ભગવાન કુસુમાયુધ ! સૌંદર્યમાં આપને હરાવનાર
સ્થાને આપ કશું જ નથી કરતા. હું અળલા છું એમ ધારી મહારો
કાંઈ વાંક નથી છતાં પણ પ્રહાર કરતાં ત્હમે શું નથી લજવાતા ?
(પોતાના દેહનું નિરૂપણ કરી, મદનાવસ્થા સૂચવતી: પ્રકાશ) આ ચન્દનલતા-
ગૃહ ગાઢ પક્ષવેથી આચ્છાદિત હોવાથી એમાં સૂર્યનું એક કિરણ
પણ આવી શકે તેમ નથી, ત્હોય મહારો સન્તાપ કેમ દૂર નથી થતો?

ચેટી

(હસતી, હસતી) એનું કારણ હું સમજી ગઈ. હું તો કહું, પણ
ત્હમે માનશો જ નહિ.

નાયિકા

(મનમાં) મહાર દિલ શું એ પારખી ગઈ હશે ? લાવને પૂછી
જોઉં (પ્રકાશ) એવું તે શું છે સખિ ! કહે જોઈએ.

ચેટી

દિલમાં વસેલો પેલો ત્હારો વર—

નાયિકા

(હાથથી ઝટપટ હસી થઈ બે ત્રણ પગલાં આગળ વધી) ક્યાં છે ?
એ ક્યાં છે ?

અંક ૨ ને

ચેટી

(હસતી હસતી હસી થઇ) એ તે કેણુ ? કુંવરીયા !

નાયિકા

(શરમાઇ નીચું જોઇ રહે છે)

ચેટી

હું તો એમ કહેવા જતી હતી કે ' દિલમાં વસેલો પેલો ત્હારો વર, જે દેવીએ ત્હને સ્વપ્નામાં આપ્યો હતો અને પાછળથી જેને ત્હેં કુસુમખાણુ મકરધ્વજ જેવો દીઠો હતો તે જ આ ત્હારા સંતાપનું કારણુ. તેથી જ સ્વભાવે શીતલ છતાં આ ચન્દનલતાગૃહ ત્હારો તાપ ટાળી શકતું નથી. '

નાયિકા

(ચતુરિકાને ટપલી મારી) ચતુરિકા ! તું ચતુરિકા જ છે. ત્હારાથી શાને ધૂપાવું ? જો. સાંભળ—

ચેટી

કુમારીયા ! વર સંબંધી માત્ર વાત કરતાં જ આપને જે સંભ્રમ થયો તે વડે એ કહી આપેલું જ છે. ગભરાટને વશ ન થાવ. કામસંતાપ પણ શમાવો. જો હું ખરેખર ચતુરિકા જ હોઉં તો મ્હને એમ થાય છે કે એમને પણ ભર્તૃદારિકાને જોયા વિના એક ક્ષણુ પણ ગોઠશે નહિ.

નાયિકા

(આંસુ આણી) સખિ ! એવાં ક્યાંથી સદ્ભાગ્ય ?

ચેટી

કુમારીયા ! એમ ન કહો. લક્ષ્મીજીને વક્ષઃસ્થલ પર રાખ્યા વિના એક ક્ષણુ પણ મધુસૂદનને ચાત્યું છે ?

નાયિકા

પ્રિય ન હોય એવું સ્વજનને કદીયે બોલતાં આવડ્યું છે ? મહેને વધારે સંતાપ તો તેથી થાય છે કે એ મહાનુભાવને મહેં વાચ્યા માત્રથી એ સત્કાર ન દીધો : કહે, મહેને એ અસબ્ય તો નહિ ગણેને ? (એમ કહી રહે છે).

ચેટી

એમ રડાતું હશે કે ? (સ્વગત) બિચારી રહે નહિ તો કરે ય શું ? એનો સંતાપ અત્યંત છે. હવે શું કરું ? લાવ આ ચન્દનલતાનાં પક્ષવોનો રસ કાઢી તેની છાતીએ લેપ કરું. (જણી થઈ, ચન્દનની કુંપળો તોડી, મસળી, તેનો રસ તેના હૃદય પર રેડે છે)
કુમારીઆ ! જુઓ. રહીએ નહિ હોં. અરે ! તહમારાં અશ્રુબિન્દુઓ ક્યાં ખજાય છે ? એથી આ ચન્દનરસ ઉનો થઈ જાય છે. તહમારા ઉરની પીડા આમ કેમ ટળે ? (કેળવું પાન લાવી પવન નાંખે છે.)

નાયિકા

(હાથથી એને વારી) સખિ ! વીંજણો ન નાંખ. કેળના પાનનો પવન મહેને ઉનો લાગે છે.

ચેટી

કુમારીઆ ! એનો દોષ મા કાઢો.
જો કે એ છે જાતે ચન્દનપક્ષવરસ પરસે ઠંડો;
નિઃશ્વાસે જ તહમારા કદલીદલવાયુ અને બિનો.

નાયિકા

(આંસુ લાવી) સખિ ! આ પીડા ટાળવાનો કંઈ ઉપાય ?

ચેટી

એક જ-તેમનું અત્રાગમન.

(નાયક તથા વિદૂષક પ્રવેશ કરે છે.)

નાયક

બ્રાંતિ આશ્રમમાં થઈ નયનથી-જે શ્વેત ને શ્યામળાં,
જાણે ત્યાં મૃગચર્મ છે લટકતાં ડાળે બધાં વૃક્ષનાં;
તેણે પાસ ઉભેલ એ મુનિ છતાં વીંધ્યો કટાક્ષે પુરા,
હે પુણ્ણેશ ! તું કેમ તો ફરી વૃથા ફેંકી રહ્યો બાણ આ ?

વિદૂષક

કેમ ભાઈ ! ત્હમારું ધૈર્ય ક્યાં ગયું ?

નાયક

વયસ્ય ! ધૈર્ય તો ઘણું ય છે—

ગાળા શું નહોં રાત્રિ ચન્દ્રધવલા ? ના પદ્મ ભૂરાં સુધ્યાં ?
શું ના માલતીની સુગન્ધ વહતા વાયુ પ્રદોષે સહ્યા ?
શું ગુંગરવ માખીનો સરવરે સુણ્યો ન મ્હેં પદ્મમાં ?
કે હું પ્રેમીજનો મહોં અર્ધોર છું, એવું વદે છે સખા !

અથવા સત્ય કહું ત્હે—

સ્ત્રીહૃદયો પણ સહેતાં અનંગતા ક્યાં કુસુમશરો જ્યારે,
તો હું એ જ સહેતાં ગણાઉં સુધીર ન તુજ પાસે.

વિદૂષક

આવી રીતે અધીરતા કબુલ કરી લઈ, એણે પોતાના દીલનો
સંતાપ જાહેર કરી દીધો. હવે તેને મ્હારે કેવી રીતે શાન્ત કરવો ?

(પ્રકાશ) અરે વયસ્ય ! વડીલ સેવાનું કાર્ય આજે જરાવારમાં કેમ પતાવ્યું ?

નાયક

તહારો પ્રશ્ન ઉચિત છે. તહારા સિવાય ખીજા કોને કહેવાય એવું છે ? જાણે કે આજે મહને એક સ્વપ્ન આવ્યું. એમાં મહે પેલી પ્રિયતમાને જોધ. (આંગળી કરી) સદામેના ચન્દનલતાગૃહમાં એક ચન્દ્રમણિશિલા પડેલી છે, એના ઉપર તે જોડેલી હતી. મહને તો એ પ્રણયકુપિતા લાગી. જાણે મહને મહેણાં દેતી દેતી રડતી ન હોય-એવી મહે એને જોધ. સ્વપ્નામાં આ પ્રમાણે પ્રિયાનો સંગ અનુભવ્યો; એથી આ સ્થાન મહને રમ્ય લાગે છે. બાકીનો દિવસ અહીં જ ગાળવા ધાર્યો છે. ચાલો ! આપણે એ તરફ જઈએ.

વિદૂષક

પધારીએ (આગળ વધે છે).

ચેટી

(કાન માંડી : ગભરાતાં) રાજકન્યા ! કોઈનાં પગલાં સંભળાય છે.

નાયિકા

(ગભરાટમાં) અલિ ! મહારા આવા ઢંગ જોઈ કોઈ મહારી કીંમત કરશે. ઉભી થા. આ રાતા અશોકના ઝાડ પાછળ છૂપાઈ જઈએ. જોઈએ કે તે કોણ છે ? (તેમ કરે છે.)

વિદૂષક

વયસ્ય ! આ પેલું ચન્દનલતાગૃહ. ચાલો ! અન્દર જઈએ.
(પ્રવેશ કરવાનો અભિનય કરે છે).

અંક ૨ જો

નાયક

(નિરીક્ષણ કરી)

ના આ લતાગૃહ પ્રિય છે જો કે ચન્દ્રમણિશિલા એમાં;
મુખેન્દુ શૂન્ય જ જાણે ઇન્દુ વિનાની નિશા જેવું.

ચેટી

(નાયકને જોઈ) રાજબાલા ! અભિનન્દન ! તહમારા પ્રાણવક્ત્રલ
પધાર્યા.

નાયિકા

(જોઈને હૃષ્ટી: શરમાતી) સખિ ! આમને જોઈ મહને તો
બહુ જ શરમ આવે છે. મહારાથી અહીં નથી ઉભા રહેવાતું. કદાચ
મહને એ જોઈ જશે. ચાલ, ચાલ, બીજે જમએ (દંપતી, પગલું ભરી)
સખિ ! મહારે ડાણું અંગ કરકે છે.

ચેટી

. (હસીને-વ્યંગમાં) વાહરે બહાદુર ! અહીં ઉભે ઉભે તહને
કોણ જોઈ જવાનું છે ? આગળ આ રાતો અશોક છે એ વાત
કેમ ભૂલી જાય છે ? અહીં જ ઉભી રહે.

વિદૂષક

(નિરુપણ કરી) વયસ્ય ! આ ચન્દ્રમણિશિલા કે ?

નાયક

. (આંસુ લાવી નિઃશ્વાસ નાંખે છે).

ચેટી

રાજબાલા ! વાર્તાલાપ થાય છે. અહીં જ છૂપાઈને ધ્યાન દઈ
સાંભળીએ. (બંને સાંભળે છે).

વિદૂષક

(હલાવીને) અરે મિત્ર ! પેલી ચન્દ્રમણિશિલા આ કે ?

નાયક

ઠીક ઓળખી કાઢી (આંગળી કરી)—

શશિમણિશિલા પેલી આ તો જહીં મુખપાંકુરા,
કરકમલમાં મૂકી માથું અતીવ વિમાસતાં;
સ્ફુરિત અધરા મોઢું થાતાં મહને કુપિતા થતાં;
મન નિયમતી જોઈ મહારી અરે ! રડતી પ્રિયા.
ચાલો. એ જ ચન્દ્રમણિશિલા પર ખેસીએ.

(બન્ને ખેસે છે).

નાયિકા

(વિચારમાં પડી) સખિ ! વળી આ બીજી કોણુ હશે ?

ચેટી

રાજનંદિનિ ! જેમ આપણે છુપાઈને એમને જોઈ રહ્યાં છીએ,
તેમ તમને પણ એમણે જોયાં હોય એમ કેમ ન બને ?

નાયિકા

વારુ. પણ આ તો પ્રણયકલહે રીસાએલી પ્રણયિનીની વાતો
કરે છે, તેનું કેમ ?

ચેટી

કુમારિ ! આવી શંકાઓ ન કરો. ચાલો આગળ સાંભળો.

વિદૂષક

(મનમાં) આવી વાતોમાં આને રસ પડતો જણાય છે. થવા
દો ત્યારે. હું પણ એની પાસે એ જ વાત કઢાવું. (પ્રકાશ) વયસ્થ !
એને રડતી જોઈ ત્હેં શું કયું ?

અંક ૨ જો

નાયક

બંધુ ! મહેં કહ્યું કે—

વારિખિન્દુ ધણાં ફેર્યાં મુખચન્દ્રોદયે ઝરી,
અશ્રુવારિ થકી છાંટી ચન્દ્રકાન્તશિલા સખિ !

નાયિકા

(રૌષથી) અલિ ચતુરિકા ! હવે કાંઈ રહ્યું છે સાંભળવાનું ?
ચાલ, જતાં રહીએ.

ચેટી

(હાથ ઝાલીને) કુમારિ ! આમ ન બોલો. ત્હમને એક વાર
જોયા પછી એ બીજાની વાતો કરે એ મહારા માન્યામાં નથી
આવતું. માટે વાત પૂરેપૂરી સાંભળવી જોઈએ.

નાયક

બંધુ ! મહને એમ થાય છે કે જાણે તેને આ શિલા પર ચિતરું.
એથી મહારા દીલને કંઈક વિનોદ થશે. જા. સ્થામેના ગિરિશૃંગ
ઉપરથી મનઃશિલાના કકડાઓ લઇ આવ.

વિદૂષક

જેવી આર્યની આરા. (આમ તેમ ફરી કકડાઓ લઇ આવી)
ત્હમે તો મહને એક રંગ લઇ આવવાનું કહ્યું હતું પરન્તુ આ પર્વત
ઉપરથી મહને પાંચ જાતના રંગ મળ્યા આવ્યા; તે સર્વે હું અહીં
ઉપાડી લાવ્યો છું. લો. ચિતરો જોઉં—

(સર્વ કકડા આપે છે).

નાયક

બંધુ ! ઠીક કર્યું. (રંગ લઇ, શિલા પર પ્રિયાની છબી દોરી
રોમાંચ અનુભવતો) જો-જો.

સંપૂર્ણ ખિમ્મ શોભાધર નયનોત્સવશશાંકની પેઠે;
દયિતામુખ આનન્દે રેખાના પ્રથમ દર્શે.
(ચિતરે છે).

વિદૂષક

(આશ્ચર્યથી નિહાળી) કેટલું સરસ ! એ પરોક્ષ છતાં ત્હમે
કેટલી સારી રીતે આલેખી શક્યા ?

નાયક

(સ્મિત કરી) વયસ્ય !

જાણે ઉભી પ્રિયા સ્હામે ધારતાં કદપના વિષે;
દોરે આછી છબી એની એમાં વિસ્મય શો ત્હને ?

નાયિકા

(નિઃશ્વાસ નાંખી; આંસુ લાવી) ચતુરિકા ! જાણ્યું કે વાતોનું
રહસ્ય ? ચાલ મિત્રાવસુને જઇ મળીએ.

ચેટી

(ખેદથી સ્વગત) અરેરે ! આના બોલવા ઉપરથી તો જાણે
એને જીવનવૈરાગ્ય થયો હોય તેમ જણાય છે. (પ્રકાશ) રાજ-
નન્દિનિ ! આપણી મનોહારિકા ત્યાં જ ગઈ છે. કદાચ કુમાર
મિત્રાવસુ અહીં જ આવતા હશે.

(મિત્રાવસુ પ્રવેશ કરે છે)

મિત્રાવસુ

મુરખી પિતાજીની આરા થઇ છે કે “ વત્સ મિત્રાવસુ ! સહ-
વાસથી આપણે જીવૂતવાહનની પરીક્ષા કરી ચૂક્યા છીએ. સર્વ
રીતે એ યોગ્ય વર છે. મારે તેમની પાસે જઇ પુત્રી મલયવતીનું

અંક ૨ બે

માગું કર. પરંતુ સ્નેહપરવશતાથી હું પણ કંઈ અનરો ભાવ અનુભવું છું કારણ કે—

એ વિદ્યાધરવંશભૂષણ ખરો જ્ઞાની ગણાયો બધે,
વિદ્યા-યૌવન-શૌર્ય-ધારી વિનયી, બેઠી જરે ના રૂપે;
કિન્તુ એ કરુણાથી પ્રાણ ત્યજતો પ્રાણી તણા રક્ષણે,
એને બહેન વરાવતાં અતિ ધણા આનન્દ ને શોક છે.

મહને ખબર મળી છે એ પ્રમાણે જન્મતવાહન ગૌરીના
મંદિર પાસે આવેલા આ ચન્દનલતાગૃહમાં વિરામ કરે છે. આ રહ્યું
એ ચન્દનલતાગૃહ. ચાલો. પ્રવેશ કરું (પ્રવેશ કરે છે)

વિદૂષક

(ગુંચવાયો હોય તેમ બેઠ) ઓ ભાઈ ! આણેખેલું કન્યાચિત્ર
કેળના પાનાથી ઢાંકી દો. રહામેથી સિદ્ધયુવરાજ મિત્રાવસુ આવતા
જણાય છે. કદાચ એમની નજર પડશે.

નાયક

(કદલીપત્રથી ચિત્ર ઢાંકે છે)

મિત્રાવસુ

(પ્રવેશ કરી) કુમાર ! મિત્રાવસુ પ્રણામ કરે છે.

નાયક

(ઉંચું બેઠ) પધારો મિત્રાવસુ ! ઠીક આવી ચઢ્યા. આસન
પર વિરાજો.

બેઠી

રાજબાલા ! કુમાર મિત્રાવસુ આવી પહોંચ્યા.

નાયિકા

ચાલો ! ઠીક થયું.

નાયક

કેમ મિત્રાવસુ ! સિદ્ધરાજ વિશ્વાવસુ ખુશી તો ખરાને ?

મિત્રાવસુ

હાજી. પિતાજી આનન્દમાં છે. એમની જ ઇચ્છાથી અત્યારે આપની પાસે આવ્યો છું.

નાયક

મહારાજનો શો આદેશ છે ?

નાયિકા

હાશ ! પિતાજીનું મન પણ જણાશે.

મિત્રાવસુ

શિરછત્ર કહાવે છે કે સિદ્ધલોકના જીવનરૂપ અમારી એકની એક મલયવતી નામની પુત્રી છે, તે આપ સ્વીકારો એવી તેમની ઇચ્છા છે.

ચેટી

(મનકથી હસી) હવે કેમ નથી ચીઢાતાં ? બાઈસાહેબ !

નાયિકા

(જરા હસી, લગ્નલથી નીચું જોઈ હસી રહે છે.) અલિ ! મહેને હસે છે શું કરવા ? એમણે તો બીજીને ક્યારનું ચે હૃદય દઈ દીધેલું છે. આમ ભૂલે છે કેમ ?

નાયક

(બાબુએ) બન્ધુ ! ધર્મસંકટ આવ્યું હોં !

વિદૂષક

(બાબુએ) લાઈ ! ત્હારી વાત સહમજ્યો. ત્હાં મન બીજે કયાંય નહિ લાગે. ગમે તેમ જવાબ આપી આને વિદાય કર-એટલે પાતું.

નાયિકા

(રોષથી મનમાં) કોણ ન્હોતું જાણતું તે ?

નાયક

મિત્રાવસુ ! ત્હમારો પ્રશ્ન સંબંધ કોણ ન ઇચ્છે ? પરન્તુ એક સ્થાને રોકાયલું મન બીજે કેવી રીતે પ્રેરાય ? તેથીજ પાણિ-ગ્રહણ કરવા દિલ પાછું હટે છે.

નાયિકા

(મુહાનો અભિનય કરે છે.)

ચેટી

કુમારીબા ! સાવધ થાવ. સાવધ થાવ.

વિદૂષક

ખરેજ ! અમારા મિત્ર પરાધીન છે; એટલે અમને વિનવ્યે શું વળે ? એમના વડીલોની સંમતિ મેળવો તો ઠીક પડે.

મિત્રાવસુ

(મનમાં) બરાબર છે. એ વડીલનું વચન ઉથાપતા નથી. એમનાં વડીલો પણ ગૌરીના આશ્રમમાં જ આવી વસ્યાં છે. લાવ, ત્યાં જઈ એમના પિતાજી પાસે મગ્ગવતીનું માગું સ્વીકારાવું.

નાયિકા

(સચેત થાય છે.)

મિત્રાવસુ

(પ્રકાશ) અમારી વિગ્નિનો સ્પષ્ટ અનાદર કરવામાં કુમારશ્રીને પોતાને કંઈ ખાસ કારણ હોવું જ નોંધ્યો.

નાયિકા

(રોષથી) અનાદર રૂપ અપમાન પછી કુમાર મિત્રાવસુ હજી એમને કેમ વિનવી રહ્યા છે ?

(મિત્રાવસુ નય છે.)

નાયિકા

(મનમાં, આંસુ લાવી, પોતાના શરીર તરફ નોંધ) દુર્ભાગ્યડંબે કલંકિત થઈ અત્યંત દુઃખ પામી, આ પ્રાણુ ધારણુ ક્યે શું ફલ ? લાવ, આ અશોક ઉપરની અતિમુક્તલતાથી ફાંસો ખાઈને દેહ પાડી નાંખું ... હા હા ! એમ જ કરવા દે. (ખોટું હાસ્ય ધારી, પ્રગટ રીતે) અલિ ! નો નોંધ્યો, મિત્રાવસુજી દૂર ગયા કે કેમ ? એમ હોય તો હું પણ અહીંથી જાઉં.

ચેટી

જેવી રાજગ્લાલાની આજ્ઞા ! (થોડેક જઠઃ મનમાં) આના હૃદયમાં મહેને તો ખીજો જ ભાવ વરતાય છે. હું તો કંઈ એ નથી જતી. અહીં જ ધૂપાઈને જોઉં. એ શું કરે છે તે સત્વર જણાઈ આવશે.

નાયિકા

(ચારે બાજુ નજર નાંખી હાથમાં પાસા લઈ અમુ સારતાં) હે ભગવતિ મૌરિ ! આ ભવમાં તો ત્હારી મહેર ન મળી પરન્તુ આવતા ભવમાં આવી દુઃખી ન થાઉં એટલી કૃપા કરજો. (ગળે ફાંસો ખાય છે.)

ચેટી

(નોંધને ગમરાટમાં) બચાવો ! કોઈ છે કે ? આવો ! આવો ! બચાવો ! આ રાજકન્યા ગળે ફાંસો ખાય છે.

અંક ૨ બે

નાયક

(ખુમરાણથી દોડી આવી) ક્યાં છે ? ક્યાં છે ?

ચેટી

આ અશોક પાછળ.

નાયક

(વિલોકતાં : હર્ષથી) આ તો મહારી જ પ્રિયતમા ! (નાયિકાને હાથ ઝાલી પાશ ખુંચવી લે છે)

નહિ નહિ કદો શોભે સાહસી કાર્ય આથી,
કર હૂંર કર તહારા પલ્લવોશા લતાથી;
કુલ પણ લણવાને જે નહિ રાજી તેણે,
કયમ કરો જીવ ફાંસો ખેંચીને રે હણાશે ?

નાયિકા

(મુંઝાઈને) અરે ! આ કોણ વળી ? (બરાબર નીહાળતાં જ હાથ રોબથી તરછોડી નાંખે છે) અરે ! છોડી દો ! છોડી દો ! મહારા હાથને છોડી દો. મહને અટકાવનાર તહમે વળી કોણ ? મરવામાં પણ તહમારી યાચના કરવી રહી ?

નાયક

સોહે હારાવલિ તેવા કંઠે જે પાશ ફાંસતો;
ગુન્હેગાર ઝલાયો તે હાથ ના એમ છૂટતો.

વિદૂષક

(ચેટી પાસે જઈ) કહેશો બાઈ ! આમને આમ આપઘાત કરવાનું કાંઈ કારણ ?

ચેટી

કારણ ? કહું ? તહમારા આ પ્રિયમિત્ર.

નાયક

શું હું ! એમના આપઘાતનું કારણ હું ?.....નથી સમજાતું.

વિદૂષક

બાઈ ! એ બનેજ કેમ ?

ચેટી

(આવેશ પૂર્વક) આ તહમારા મિત્રે પેલી શિલા પર પોતાની કોઈ પ્રાણવક્ષલા ચિતરી હતી ખરું ને ? મિત્રાવસુજીએ જ્યારે અમારી આ રાજકન્યા માટે માગું કર્યું ત્યારે એ ચિત્રકન્યાના પક્ષપાતી થઈ આમનો અનાદર કર્યો. બસ એ જ નિરાશા. એ જ આપઘાતનું કારણ.

નાયક

(હર્ષથી મનમાં) શું આજ વિશ્વાવસુની કન્યકા મલયવતી ! ખરેખર ! રતનાકર વિના ચન્દ્રલેખા ઉર્લૂવે જ કયાંથી ? અફસોસ ! જરા ભૂલ બાધી.

વિદૂષક

એમ હોય તો મહારા મિત્ર બિનગુન્હેગાર છે. એમણે તો આમની જ પ્રતિકૃતિ દોરી છે. છતાં ય મહારા વચનમાં વિશ્વાસ ન પડતો હોય તો જાતે જાહેરને જોઈ લ્યો.

નાયિકા

(હરખે ભરી, પારમાતી, નાયકને જોતી, હાથ ખેંચે છે.)

નાયક

(મૂઠ્ઠા હસી) નથી મૂકવાનો. શિલાપટે ચિતરેલી મહારી હૃદય-વક્ષલા બુઝો-પછી જ.

અંક ૨ જો

વિદૂષક

(સર્વ ચન્દનહતાશુદ્ધમાં પ્રવેશ કરે છે.)

(કંજનું પાનું દૂર કરી) જુઓ બાઈ ! નિહાળો, આ જ એમના ઉરે વસ્યું પ્રિય જન !

નાયિકા

અલિ ચતુરિકા ! જાણે મ્હને જ ચિતરી છે !

ચેટી

(ચિત્રમાંની આકૃતિ તથા નાયિકાને જોઈ) રાજનન્દિનિ ! ‘ મ્હને ચિતરી છે ’ એમ કેમ કહો છો ? ત્હમારા બેમાં તો સંપૂર્ણ સામ્ય છે. આ મણિશિલા પર આપનું પ્રતિબિમ્બ પડ્યું છે કે આપની એ તરવીર છે એ ભેદ જ નથી ઉડેલાતો !

નાયિકા

(હસીને) સખિ ! ચિત્રમાં મ્હારી આકૃતિ જોતાં આમણે મ્હને સજ્જડ થાપ આપી હોં !

વિદૂષક

હા ! હા ! ત્હમારો ગાન્ધર્વવિવાહ થઈ ગયો. હવે એમનો હાથ છૂટો કરો. જુઓ ! સામે કોઈ ઉતાવળું ઉતાવળું આવે છે.

(જરા હસી હાથ છૂટો કરે છે.)

(ચેટી પ્રવેશ કરે છે.)

ચેટી

(હાથથી એકએક આવી પહોંચી) અભિનન્દન ! કુમારી બા ! અભિનન્દન ! કુમાર ભ્રૂતવાહનના વડીલોએ આપનો મનોરથ સિદ્ધ કર્યો. હવેથી ત્હમે રાજકન્યકા મટીને કુમાર ભ્રૂતવાહનનાં ગૃહ-રાણી થશો.

વિદૂષક

(નાયતાં) હો ! હો ! હા ! હા ! પુરાયા કોડ મિત્રના ! અરે ! ના ! ના ! શ્રીમતી મલયવતીના મનોરથ સફલ થયા ! એમ પણ નહિ. બેમાંથી કોઇના ય નહિ. (ભોજનનો અભિનય કરી) મહારા એકલાના. હં ! મહારા-પ્રાહ્મણના.

ચેટી

(નાયકને ઉદ્દેશી) આપના વિવાહોત્સવનું મંગલ કાર્ય અત્યારે જ શરુ કરવાનું છે; એટલે આપને જલ્દી તેડી લાવવા મહેને યૂવરાજ મિત્રાવસુજીએ ફરમાવ્યું છે; તો ચાલો ! જઇએ.

વિદૂષક

આહ ! આ તો ચાલી. દાસીપુત્રી ! એમને પણ સાથે લઈ ગઇ. હવે વયસ્યે પણ અહીં શાને રોકાવું ?

ચેટી

અરે મહારાજ ! ઉતાવળ ન કરો. ત્હમારે પણ સ્નાનની તૈયારી છે.

નાયિકા

(પ્રેમથી, શરમાતી શરમાતી, નાયકને જોતી, સર્વની સાથે દૂર ચાલે છે)

(નેપથ્ય વૈતાલિક ગાય છે)

વૃષ્ટિ પિષ્તાતકોની મલયગિરિવરે જ્યોતિ મેરૂનો દેતી,
પ્રાતઃકાન્તિ પ્રસારે દિનકર નમતાં ધૂલોં સિન્દૂર કેરી;
ગાતો સિદ્ધાંગનાનાં નૃપુરરવ સહે ગાજતાં આ મધુરાં,
એ સર્વે સિદ્ધિ બોલે તનમનરથની કે કથે સ્નાન વેલા !

વિદ્વષક

(અવણુ કરી) વયસ્ય ! કેવું સદ્ભાગ્ય ! સ્નાનતું નિમંત્રણ થયું.

નાયક

(હર્ષથી) મિત્ર ! એમજ છે તો અહીં શાને રોકાવું ? ચાલો,
માપણે પણ પૂજ્ય વરીલોને વંદન કરી સ્નાનભૂમિએ જઈ પહોંચીએ.

અન્યોન્યે નેહ પોષે સમાન વય, રૂપ, રાગ, કુળ, પણ જ્યાં;
સંબન્ધો એવા તો કોક જ અતિ પૂજ્યશાળીના—

(સર્વે જાય છે)

બીજો અંક સમાપ્ત

અંક ત્રીજો.

(સુરાના નશામાં ચક્રચુર થઈ, હાથમાં તેનો જામ રાખી, વિચિત્ર ને વિદ્વેષ વેશવાળો વિટ, અને સુરાનું પાત્ર ખભે હચકી આણતો ચેટ પ્રવેશ કરે છે).

વિટ

(હર્ષથી)

નિત્યે કરે નશો જે સાધે જે સંગ દયિતદયિતાના;
માનું એ જાનને હલધર ને પંચશર દેવ.

(દારૂના ઘેનમાં ધૂણતો) ખરે જ ! સફલ છે મ્હારો અવતાર !
ધન્ય છે શેખરકના જીવનને.

વક્ષઃસ્થળે દયિતા નીલોત્પલ સુરભિમલ મુખડામાં;
પુષ્પમંજરી મુકુટે પ્રતિદિન આ સફલ કરે જીવ્યું.

(ઠોકર ખાતો) અરે ! કોણ મ્હને ધક્કો મારે છે ? (હર્ષથી)
અવશ્ય નવમાલિકા જ મ્હારી મસ્કરી કરતી હશે.

ચેટ

શેઠજી ! નવમાલિકા બા હજી નથી આવ્યાં.

વિટ

(રાખથી) પહેલે પહેરે જ મલયવતીબાના વિવાહનું મંગલકાર્ય પૂરું થઇ ગયું છે. છેક પરાદિયું થયું, ત્યોય એ કેમ ન આવી ? (બિચારીને, હર્ષથી) પણ આજે તો મલયવતીના વિવાહના મંગલ પ્રસંગનો મહોત્સવ થનાર છે. એટલે તમામ સિદ્ધો ને વિદ્વાધરો પ્રિયા સાથે મલ્લપાનની મોજ માણવા કુસુમાકરોઘાનમાં ક્યારનાય પહોંચી ગયા હશે. કદાચ નવમાલિકા પણ મહારા પહેલાં જ ત્યાં પહોંચી મહારી વાટ જોઈ રહી હશે. ચાલ ! હું પણ ત્યાં જ જાઉં. નવમાલિકા વિના શેખરક સંભવે જ કેમ ?

(અચડાતો ને ઠોકર ખાતો ખાતો પ્રયાણ કરે છે)

ચેટ

આ બાળુ. શેઠજી ! આ બાળુ. કુસુમાકરોઘાન આ રહ્યું. અન્દર પધારો, મહાશય !

(બંને પ્રવેશ કરવાનો અભિનય કરે છે)

(વચ્ચે ખભે નાંખેલાં છે તેવા વેષે વિદ્વપક પ્રવેશ કરે છે)

વિદ્વપક

મહને ખબર મળી છે કે પ્રિય મિત્ર હમણાં જ કુસુમાકરોઘાન તરફ જનાર છે. ચાલ, હું પણ એ જ રસ્તો લઉં ! (થોડું ચાલી, નિહાળતાં) આ રહ્યો કુસુમાકરોઘાન. ચાલ, અન્દર જાઉં (પ્રવેશતાં જ મધુકરો પજવે છે) અરે ! આ દુષ્ટ ભ્રમરો મહારી ઉપર કેમ ભમે છે ? (થોડાં ધીરે ધીરે સુંધી) હં ! સમજણ પડી. હું તો જમાઈજનો પ્રિય મિત્ર ખરો ને ? એટલે મલયવતીના સંબંધીઓએ બહુ બહુ વાનાં

કરી મહારા શરીર પર સુગંધીદાર પદાર્થોનો લેપ કર્યો. વળી આ અલૌકિક પુણ્યોની મંજરી મહારે માથે ચઢાવી. ખરેખર ! એ બધો આદર જ અત્યારે અવળો નીકળે છે. હવે હું શું કરું ? મલય-વતીએ આ રાતાં વસ્ત્રો આપ્યાં છે, એને સાક્ષા પેઠે ઓઢી, ધુમટો તાણીને જવા દે ! પછી જોઈ કે આ દુષ્ટ મધુકરો મહને કેવી રીતે સતાવી શકે છે ? (તેમ કરે છે)

વિટ

(નિરૂપણ કરી, હર્ષથી) અરે એટ ! (આંગળીથી બતાવી, હસતાં) આ રહી નવમાલિકા ! હું મોડો આવ્યો એટલે ગુસ્સે થઈ, ધુમટો તાણી બીજી દિશામાં ચાલી. લાવ, એને આલિંગન દઈ મનાવી લઉં. (એકદમ ધસી જઈ, વિદ્વષકને ગળેથી પકડી, તાંબુલ આપવાની ચેષ્ટા કરે છે)

વિદ્વષક

(સુરાગંધ સૂચવતો) છટ ! છટ ! દૂર થા. (નાક દાબી પીક ફેરવી) અરે ! એક જાતના દુષ્ટ મધુકર પાસેથી માંડ માંડ છૂટયો ત્યાં વળી આ બીજા મધુપાન કરનાર પાસે ક્યાંથી આવી પડ્યો ?

વિટ

અરે ! રોષથી અવળી કેમ ફરી ગઈ ? હશે બાઈ ! લાવો, ત્હમારે પગે પડું. હવે મનાઈ જાવ. (પ્રણામ કરી, વિદ્વષકના પગ માથે મૂકી) માનો, નવમાલિકા ! માનો.

(ચેટી પ્રવેશ કરે છે.)

ચેટી

કુમારી મલયવતીબાનાં માતાજીની આજ્ઞા છે કે “ અલિ નવમાલિકા ! કુસુમાકરોદ્ધાનમાં જા. માલણ પક્ષવિકાને કહેજે કે ઉદ્ધાનમાંની

અંક ૩ જો

તમાલગલી આજે ખૂબ શોભિતી બનાવે; મલયવતીની સાથે જમાધરાજ ત્યાં પધારનાર છે ! પલ્લવિકાને તો હું કહી આવી. પરન્તુ એથી બિચારો શેખરક આખી રાતનો વિયોગી જ રહ્યો. તે કેટલો બધો આતૂર થઈ રહ્યો હશે ? લાવ ! પ્રિય શેખરકને શોધી કાઢું (જોઈને) આ રહ્યા શેખરક ! (શેષે ભરાઈ) આ તો કોઈ બીજી સ્ત્રીને મનાવી રહ્યા છે. જોઈ તો ખરી કે તે કાણ છે ?

વિટ

હે નવમાલિકે !

હરિહર બ્રહ્માને પણ પગે ન લાગ્યો કદાપિ જે માની,
તે શેખરક તહમારે શરણુ નમે આમ તમ ચરણે.

વિદૂષક

અરે ! દુષ્ટ નશાખાજ ! ક્યાં છે અહીં નવમાલિકા ?

ચેટી

(નિહાળી, હસતી) નશાના ઘેનમાં આર્ય આત્રેયને હું હું એમ માની આ શેખરક મનાવી રહ્યા છે. ચાલ, જરા દમ કરી બંનેને બનાવું.

ચેટ

(નવમાલિકાને જોઈ, શેખરકનો હાથ હલાવી,) અરે શેઠજી ! મૂકી દો ! મૂકી દો ! નહોય એ તો નવમાલિકા બા ! એ તો આ આવ્યાં લાલ આંખે ધુરકતાં—

ચેટી

(આવી પહોંચી) શેખરક ! કેને મનાવો છો ?

વિદૂષક

(હુમટા દ્વર કરીને) મને અભાગિયાને—

વિટ

(વિદૂષકને જોતાં રોષથી હસા થઈ જઈ) અલ્યા વાનરમુખા ! મહેને ... શેખરકને ... બનાવ્યો ? એય ચેટ ! પકડ આને. હું નવમાલિકાને મનાવી લઉં.

ચેટ

જેવી શેઠજીની આરા.

વિટ

(વિદૂષકને છોડી દઈ, ચેટીને પગે પડે છે) કૃપા કરો, નવમાલિકા ! ન રીસાવ !

વિદૂષક

(મનમાં) નાસી જવાનો ખરો લાગ છે (નાસી જવા ખારે છે)

ચેટ

(વિદૂષકને જનોઈથી પકડે છે : જનોઈ તૂટી જાય છે) અલ્યા વાનરમુખા ! ક્યાં નાસી જાય છે ? (હતરીય ગળે વાંટી ખેંચે છે.)

વિદૂષક

ઓ બાઈ ! ઓ નવમાલિકા બહેન ! જરા કૃપા કરો ! મહેને છોડાવોને !

ચેટી

(હસીને) જમીન પર માથું મૂકી મહારે પગે પડો તો છોડાવું.

વિદૂષક

(રોષથી કમ્પતો) હું ગંધર્વરાજનો મિત્ર-વળા આઠાથુ-ત્હારા જેવી દાસીને પગે પડું ?

ચટ્ટી

(આંગળીથી ધમકાવતી, હસતી) હમણાં જ પગે લગાડું છું. શેખરક ! ઉભા થાવ ! હું ત્હમારા પર પ્રસન્ન થઇ છું. આ તો આપણા જમાધરાજના પ્રિય મિત્ર છે; વળી બ્રાહ્મણ છે. એમનું ત્હમે અપમાન કર્યું છે. કુમારશ્રી મિત્રાવસુજી કદાચ આ વાત જાણશે તો ગુસ્સે થશે; માટે આદરથી એમનું સન્માન કરો.

વિટ

જેવી નવમાલિકાની ઇચ્છા. (વિદૂષકને આલિંગન દઇ) આર્ય ! આપ અમારા સંબંધી રહ્યા એટલે હું તો જરા હસતો હતો. (માથું હલાવી) આ શેખરકને શું દારૂડીઓ ધાર્યો ?

વિદૂષક

ના, ભાઈ ! ના.

વિટ

(હર્ષથી) તો બસ. હવે હસવાનો ખેલ ખલાસ. (ઉતરીયને ગાળ વાળી વિદૂષક માટે આસન બનાવે છે) વિરાજીએ મહાભાગ !

વિદૂષક

ચાલો ! ઠીક થયું કે આનો નશો ઉતરી ગયો. (બેસે છે)

વિટ

નવમાલિકા ! ત્હમે પણ આમની સાથે બેસો. ત્હમારું બન્નેનું હું સરખું સન્માન કરું.

ચટ્ટી

(હસીને બેસે છે)

વિટ

રે ચેટ ! લે. ભર આ ખાલી સ્વાદિષ્ટ સુરાથી.

ચેટ

(ખાલી ભરવાનો અભિનય કરે છે)

વિટ

(માથેથી પુખ્તો લઇ, ખાલીમાં નાંખી, ધુંટણે પડી નવમાલિકાને આપે છે) હે નવમાલિકા ! અધરામૃતે પવિત્ર કરી આમને આપો.

ચેટી

(સ્મિત કરી) વહાલા શેખરકની જેવી ઇચ્છા ! (તેમ કરે છે)

વિટ

(વિદૂષક આગળ ખાલી ધરી) નવમાલિકાના મુખસ્પર્શથી આ સુરાની મીઠાશમાં કંઇ ઔર વધારો થયો છે. એ પ્રસાદ મેળવવા આ શેખરક વિના હજી સુધી કોઇ જ લાગ્યશાળી થયું નથી આ અનુપમ સુધાપાન સમોવડું સુરાપાન કરો. આથી તહમારૂં વધુ સન્માન શું કરૂં ?

વિદૂષક

(જીકું હસી) પણ શેખરક ! હું તો બ્રાહ્મણ છું.

વિટ

બ્રાહ્મણ !.....તહમારી જનોઇ ક્યાં ?

વિદૂષક

(શરીરપર ચઢાપવિતની શોધ કરી) એ તો આ ચેટે ખેંચી ત્યારે તૂટી ગઇ.

ચેટી

(હસી) એમ છે તો જરા વેદનો મંત્રોચ્ચાર કરો જોઉં.

વિદૂષક

બાઈ ! સુરાગંધથી મહારા વેદમંત્રો પણ રૂંધાઈ ગયા છે. પણ ત્હમારી સાથે વિવાદ શા ? લ્યો. આ બ્રાહ્મણ ત્હમારે પગે પડે છે. (પગે પડવા નય છે).

ચેટી

(અટકાવીને) હાં ! હાં ! આર્ય ! એમ ન કરો. (શેખરકને) શેખરક ! આ ભાઈ ખરેખર બ્રાહ્મણ જ છે. (વિદૂષકને પગે પડીને) ખોટું ના લગાડશો હોં ! સંબંધી થયા એટલે જરા મળક કરી.

વિટ

લાવ ! હું પણ એમને મનાવી લઉં. (પગે પડીને) કૃપા કરો ! કૃપા કરો ! આર્ય ! નશામાં ને નશામાં જ મહેં આપનું અપમાન કર્યું છે. હું તથા નવમાલિકા હવે મધૂતસવમાં જઈએ છીએ.

વિદૂષક

બધું ય માફ છે. જાઓ ભાઈ ! સુખેથી સિધાવો. હું પણ પ્રિય મિત્રને જઈ મળું.

વિટ

આર્ય ! તથાસ્તુ !

(નવમાલિકા સાથે વિટ અને ચેટ નય છે).

વિદૂષક

હાશ ! હવે નિરાંત થઈ. આ બ્રાહ્મણ અકાળ મૃત્યુથી બચ્યો. દારૂડિયાના સંગથી હું દૂષિત થયો છું એટલે પ્રથમ સરોવરમાં સ્નાન

કરી આલું; પછી મિત્રને જઈ મળું (તેમ કરે છે: નેપથ્યે નજર નાંખી)
પ્રિય બન્ધુ! પણ આવી પહોંચ્યા. સ્વયં સ્વયંવરલક્ષ્મી સરૂપ આવી ન
હોવાં હોય એવાં મલયવતીનેા હાથ જાલી પ્રિય મિત્ર આ તરફ
આવતા જણાય છે. ચાલ ! હું પણ એમની સાથે થઈ જાઉં

(વિવાહવસ્ત્રોથી શૃંગારિત થયેલો નાયક મલયવતી તથા અન્ય ધટતાં
પરિજનો સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

નાયક

(મલયવતીને નિહાળી)

જોતાં દષ્ટિ નીચી ઢળે ધરણીએ, પૂછ્યે ન બોલે કદી,
શય્યામાં સૂતો પાસુ વાળો, બલથી આલિંગતાં કમ્પતી;
ન્યાં શય્યાગૃહ ખહાર જાય સખો ત્યાં સાથે જવા ઇચ્છતી,—
આવી છે પ્રતિકૂલ હોય બનતી વહાલી નવોઢા સખી.
(મલયવતીને) પ્રિયે મલયવતિ !

હોકારે દધને પ્રતિવચન મ્હેં મૌને કરી સાધના,
ને દાવાનલ તાપથી શરોરને બાળ્યું હિમાંશુ તણા;
ત્હારું એક દિલેથી ધ્યાન ધરતાં ગાળ્યા દિનેા મ્હેં ધણા,
એવા એ તપના ફલે વદન આ આજે નિહાળું પ્રિયા !

નાયિકા

(બાજુમાં) અલિ ચતુરિકા ! કેવળ દર્શનીય જ નથી પરન્તુ મીઠાં
મીઠાં વેણુ પણ વદી જાણે છે !

ચેટી

(હસી) વાહરે ! બોલે બોલે દોષ દેનારી ! આમાં પ્રશંસા
છે જ ક્યાં ? આ તો સત્ય ખીના જ એ કહી રહ્યા છે.

નાયક

ચતુરિકા ! કુસુમાકરોઘાનનો માર્ગ ખતાવ.

ચેટી

પધારીએ મહારાજ !

નાયક

(ચોઢુ ચાલી. નાયિકાને) ધીમે ધીમે આવજો હોં પ્રિયા ! કેમકે—
આપે છે સ્તનભાર દુઃખ કટિને શાને પછી હાર આ ?
કમ્પે શ્રોણોભરાવથી ઉરુયુગો શાને પછી મેખલા ?
જંઘાચાલન કળ્પ દે ચરણને શાને પછી નૂપુરો ?
અંગે અંગ વિભૂષણો તવ સખિ ! શાને પછી ભૂષણો ?
મહારાજ ! આ રહ્યું કુસુમાકરોઘાન, અન્દર પધારો.

(સર્વે પ્રવેશ કરે છે.)

નાયક

(ચારે તરફ નોંધ) અહો કેવી રમણીયતા કુસુમાકરોઘાનની ?
લાદી ઠંડી કરે છે શિતલ રસ ઝરી ડોલતાં ચંદનોથી,
નાચે નેતાં પુવારા મયૂર અનુસરી સાંભળી નાદ ત્યાંથી :
યંત્રોથી ઉજાણાને ઝટપટ ભરતો વૃક્ષનાં ખામણાંઓ,
રંગાયો સંગ ચાતાં કુસુમરજ તણો પાણીનો પૂર બેઠેલો.
અને વળા—

ભરે શબ્દે ગીતે મધુકર નિકુંજે ગણગણી,
ભરે કાયા વસ્ત્રો કુસુમરજરંગે સુરભિથી,
પીએ ને ખારીને કુસુમ મધુ પાચે રસભોના,
અધી રીતે ભૂંગે મધુપમધુપો ભૂંગ બનીયા.

વિદૂષક

(આવી પહોંચી) મહારાજનો જય હો ! શ્રીમતીનો જય !

નાયક

અન્ધુ ! વિલેખ કેમ થયો ?

વિદૂષક

હું તો ક્યારનો ય આવ્યો છું. કુતૂહલથી જ આટલી વાર આર
તેમ લમતો હતો. આજે તો બધા લગ્નના મંગલ પ્રસંગે મહોત્સવ
મહાલવામાં મચ્યા છે. સિદ્ધો ને વિદ્યાધરો ભેગા મળી સુરાપાન કરે
છે. ચાલો ! આપ પણ આજની લીલા નિહાળો.

નાયક

હીક છે. ચાલો ! (જોઈને) અન્ધુ ! જો જો.

ધાર્યા હાર શરીર લેપ ધરતાં ભાસે હરિચન્દને,
વસ્ત્રો એ વિધરંગ છે ભૂષણનાં ભાણેકની ન્યોતિએ;
છાયા ચન્દનવૃક્ષની શીતલ છે, વિદ્યાધરો તે નીચે,
સિદ્ધો સાથ લઈ મધુપ મધુ લે પીતાં પ્રિયાથી વધે.

ચાલો ! આપણે પણ તમાલવીથિકામાં ફરીએ.

(સર્વે ફરે છે).

વિદૂષક

આ રહી તમાલગલી. આ આર્યાનું વહેન શરદના તાપે
કરમાયું ભાસે છે. માટે આવો, ખેસો આ સ્ફટિકની શિલા ઉપર.

અંક ૩ નો

નાયક

વયસ્ય ! મુખ પ્રિયાનું શશિને જીતી કપોલકાન્તિએ,
તાપે સુરખી વધતાં ઇચ્છે શું કમલજય આજે ?
(મલયવતીનો હાથ ઝાલી) પ્રિયે ! અત્રે જરા વિરામ કરો.

(સર્વે બેસે છે).

નાયક

(નાયિકાનું મુખ હંચું કરી જુએ છે). પ્રિયે ! કુસુમાકરોદ્ધાન
જોવાના કુતૂહલે અમે આપને નાહક શ્રમ આપ્યો—

ત્હારી બ્રૂ આ લતા જાણે અધરો બાલપક્ષવો,
મુખામ્બુજ ઇન્દ્રની વાડી, બીજાં તો માત્ર જંગલો.

ચેટી

(સ્મિત કરતી વિદૂષકને) સાંભળ્યું કે ? કુમારીબાનું કેવું વર્ણન
થાય છે ?

વિદૂષક

અતુરિકા ! સફાઈ ન કરશો. અમારામાં પણ દર્શનીય વ્યક્તિઓ
પડી છે. કેવળ મત્સરને લીધે જ કોઈ તેમનું વર્ણન નથી કરતું.

ચેટી

(સ્મિત કરી) લાવોને ! આર્ય ! હું ત્હમને વર્ણવું.

વિદૂષક

(હર્ષથી) નસીબ ખૂટ્યાં ! બાઈસાહેબ ! એટલી કૃપા જરૂર
કરો. પછી આ મહારા મિત્ર પણ મ્હને કદાપિ વાનરમુખો કહી
શકે નહિ.

ચેટી

આર્ય ! વિવાહના જગરણથી ત્હમારી આંખે ઉંધ ભરાઇ હતી, ત્હમારી આંખો રહેજ હળેલી હતી, ત્યારે ત્હમે બહુ જ સુંદર લાગતા હતા. આપારે પણ એમ બેસો, એટલે હું વર્ણવું.

વિદૂષક

(તેમ કરે છે)

ચેટી

(મનમાં) કેવી આંખો મીંચી દીધી ? તમાલપક્ષવના કાળા મેશ જેવા રસે તેમનું મોઢું કાળું કરવા દે. (ઉભી થઇ તમાલપક્ષવ તોડે છે : મસળી રસ કાઢે છે; નાયક ને નાયિકા વિદૂષક તરફ જુએ છે)

નાયક

મિત્ર ! ધન્ય છે, અમે તો રહ્યા ને ત્હને વર્ણવવા માંડ્યો !

(ચેટી તમાલપક્ષવરસે વિદૂષકનું મોઢું કાળું કરે છે. નાયિકા નાયકના સ્હાઅું જોઈ સ્મિત કરે છે)

નાયક

(નાયિકાનું મુખ જોઇ)

પુખ્ત હાસ્યે ખીલ્યું જાસે, પક્ષવે—અધરદ્રયે;
મહારાં નેત્રો ત્હને જાળે, મુગ્ધાક્ષિ ! ફલ ત્યાં વસે.

વિદૂષક

અરે ચેટિ ! શું કર્યું આ ?

ચેટી

કેમ ? આપને વર્ણુ...વ્યા !

અંક ૩ બે

વિદૂષક

(મોઢા પર હાથ લગાડી બેતાં: રોષથી દંડ હગામી) આ: દુષ્ટ છોકરી ! શું કરું ! રાજકુલ છે (નાયકને) તહમારા બનેના દેખતાં પણ આ છોકરીએ મહને બનાવ્યો. હવે અહીં રહે શો માલ ? હું તો આ ચાલ્યો બીજે. (જાય છે.)

ચેટી

ખરે જ ! આર્ય આત્રેયને ખોટું લાગ્યું. લાવ ! પુંઠે જઈ મનાવું (જવા માંડે છે.)

નાયિકા

અલિ ચતુરિકા ! આમ એકલી મૂકી ક્યાં જાય છે ?

ચેટી

(નાયકને બતાવી હસતાં) આમ એકલી સદા ય રહે (જાય છે)

નાયક

(નાયિકાનું વદન નિહાળી)

રવિ નિજ કરે સ્પર્શી જેને છુતિ નિજ અર્પતો,
દશનકિરણો સ્પુરી જ્યાંથી દિસે જ્યમ કેસરો;
અયિ ! વદન આ ત્હારું મુગ્ધે ! સરોજ ખોલ્યું દિસે,
મધુકર મધુ એનું પ્રીતે પીતો ન જાણાય શે ?

(નાયિકા હસીને મુખ ફેરવી નાંખે છે. નાયક ઉપરની પંકિતઓ ફરી હચ્ચારે છે)

(વચ્ચેથી પડદો દૂર કરી આવી)

ચેટી

(એકદમ નજીક આવી) આર્ય મિત્રાવસુજી કાંઈ કામસર કુમારને સત્વર મળવા માગે છે.

નાયક

પ્રિયે ! ધર તરફ વળો. મિત્રાવસુને મળી હું પણ આવી પહોંચું છું.

(નાયિકા ચેટી સાથે જાય છે. મિત્રાવસુ પ્રવેશ કરે છે)

મિત્રાવસુ

માર્યા વિના રિપુને કહું કેમ હું જીમૂતવાહનને;

હા ! નિર્લજ્જ બનીને : ‘હર્યુ રાજ્ય તો રિપુએ,’

કહ્યા સિવાય પાછા વળવું એ પણ ઠીક નહિ. ચાલ કહી જ દઉં. (પાસે જાય છે.)

નાયક

(મિત્રાવસુને જોઈ) મિત્રાવસુ ! આવો. અહીં વિરાજો.

મિત્રાવસુ

(જસે છે)

નાયક

(જોઈને) મિત્રાવસુ ! અકળાયલા કેમ જણાવ છો ?

મિત્રાવસુ

દુષ્ટ મતંગથી વળી અકળાવું કેવું ?

નાયક

કેમ ? કેમ ? મતંગે શું કર્યું ?

મિત્રાવસુ

ત્હમારું રાજ્ય જીતી લીધું : હાથે જ વિનાશ બોરી લીધો.

નાયક

(હર્ષથી, સ્વગત) પ્રભુ કરે ને આ વાત સાચી હોય.

મિત્રાવસુ

‘ એનું નિકંદન કાઢ ’ એવી કુમારશ્રી મ્હને આજ્ઞા આપેા
એટલે ખસ, કિમ્ બહુના—

ખેડી ઉચે ઉડીને વિયતપથ વિષે સૌ વિમાનો જવાઇ,
ઢાંકી વર્ષાની પેઠે દિનકરકિરણો શ્યામતા દૈ પ્રસારી;
દોડ્યા સિદ્ધો તવાજા શિરધરી સમરે, કે મુઓ ત્યાં મતંગે,
ને ખીજા સૌ ડરીને તુજ ચરણ વિષે રાજ્ય આખું ધરી દે.
અરે ! પણ શું કામ છે સૈનિકોનું ?

ને એકલો પણ ધસી અસિ ખેંચું વેગે,
છૂટે સહસ્ર કિરણો વિકરાળ ભાસે;
જાણે મતંગ હરિની સપડાય ફાળે,
માનો મતંગ પણ એમ હણાય યુદ્ધે.

નાયક

(કાન દાખી દર્શ : મનમાં) અરરરર ! ઘણું જ દારણુ વચ્ચેના.
લાવ, જરા ચણો ચાંપી જોઉં (પ્રકાશ) મિત્રાવસુજી ! એટલું ય શા કાળે ?
તમ સરખા વીરનાં પરાક્રમ આથી ય અદકાં છે. પરન્તુ—

જે નર દેહ પરાથે માગ્યા વિના ય દયા થકી અર્પે;
તે નર સ્વરાજ્ય માટે પ્રાણીહિંસા નહિ જ ચાહે.

વળી કલેશ સિવાય અન્ય કોઇ પણ પ્રતિ મ્હારે વૈરભાવ નથી.
મતંગે તો મ્હાં ગમતું કર્યું છે. રાજ્યને કાળે હાથે કરી કલેશમાં
સપડાયલા એ બિચારા મતંગની આપણે તો દયા ખાવી જોઇએ.

મિત્રાવસુ

(આવેશમાં તુચ્છકારનું હસી) ઉપકારી ને કૃતરી મનુષ્ય પર
દયા કરવી કેમ ન થતે ?

નાયક

(સ્વગત) આને રોમેરોમ ક્રોધ વ્યાપી ગયો છે. અત્યારે તેનું નિવારણ થવું મુશ્કેલ છે. તો ચાલ, વાત બીજે વાળું (પ્રધાન) મિત્રાવસુ ! ઉભા થાવ ! ચાલો, અન્દર જઈએ. પછીથી બધું ચ સમજવીશ. દિવસ પણ પૂર્ણ થવા આવ્યો છે. જુઓ—

નિદ્રાના બન્ધમાંથી દિન દિન ઉદયે પદ્મને જે હસાવે.
આશા પૂરે હમેશાં નિજ કિરણ થકી વિશ્વને સૌખ્ય આપે;
સંધ્યાએ સિદ્ધ લોકો નિરર્ખો સ્તુતિ કરે અસ્ત પામે છતાં યે,
એવો છે શ્લાઘ્ય ભાનુ પરહિત કરવા જે હમેશાં પ્રયાસે.

(સર્વ નય છે)

ત્રીજો અંક સમાપ્ત.

અંક ચોથો.

(હાથમાં રાતાં વસ્ત્રોની જોડ લઈ કંચુકી પ્રતિહાર સાથે પ્રવેશ કરે છે)

કંચુકી

અન્તઃપુરે સર્વ કરૂં વ્યવસ્થા,
પ્રતિપદે વિદ્ય બધાં ય ટાળું;
હું વૃદ્ધ જો કે પણ દંડથી આ,
રાજ તણી વૃત્તિ બધી ય ધારૂં.

પ્રતિહાર

આર્ય વસુભદ્ર ! ક્યાં આલ્યા ?

કંચુકી

મલયવતી તથા જમાધરાજ સારૂ દસ દિવસ સુધી આ રાતાં
વસ્ત્રો લઈ જવાની કુમારશ્રી મિત્રાવસુજનાં માતાજીએ આજ્ઞા કરી છે.
રાજદુહિતા મલયવતી અત્યારે સાસરે છે. કુમાર જન્મતવાહન ચૂવરાજ
મિત્રાવસુ સાથે સમુદ્ર કિનારે ફરવા ગયા છે એવી ખબર મળી છે,
એટલે રાજકુમારી પાસે જાઉં કે જમાધરાજ પાસે જાઉં એના જ
વિચારમાં છું.

પ્રતિહાર

આર્ય ! રાજનંદિની પાસે જવું સાફ. વેળા થવા આવી છે એટલે જમાધરાજ પણ પાછા ફર્યા હશે.

કંચુકી

ઠીક કહ્યું હોં ! પણ સુનન્દજી ! તહમે કઈ તરફ ?

પ્રતિહાર

મહને પણ મહારાજ વિશ્વાવસુએ આજ્ઞા કરી છે કે આ દીવાળી પછીના નવીન વર્ષના ટાંકણે મલયવતી તથા જમાધરાજને ઉત્સવને અનુસરતું કાંઈ આપવું જોઈએ એ માટે રાજમંદિરે આવી નિર્ણય કરવા મિત્રાવસુજીને કહેવું. તેથી આર્ય ! તહમે રાજપાલા પાસે સત્વર સિધાવો. હું પણ યૂવરાજ મિત્રાવસુજીને બોલાવી લાવું.

(બન્ને જાય છે)

વિષ્કંભક સમાપ્ત

(મિત્રાવસુ તથા જમૂતવાહન પ્રવેશ કરે છે)

નાયક

શય્યા ધાસનોં આસનો શુચિ શિલા, વૃક્ષો નીચે વાસ, ને,
હંકુ પાન સદા ય નીરઝરણે, કન્દો ક્ષુધા ટાળી દે;
મિત્રોમાં મૃગલાં મળે વન વસ્યે—આવી બધું યે મળે,
દુઃખી કે ન મળે પરાપકરણે—એ એક ત્યાં દોષ છે.

મિત્રાવસુ

(હાથે જોધને) કુમાર ! જલ્દી કરો, જલ્દી કરો, ભરતીનો
સમય થયો.

નાયક

(સાંભળીને) હીકે કહ્યું—

ઉછાળે જલકુંજરો સલિલને, વેગે પડે પાછું એ,
ગાળે આ પડછંદ ગેબોં રવથી, કાઠે ગુફાઓ વિષે;
હારોહાર તરંગ આ ઉછળતા ખેરો કરે કાનને,
લાવે શંખ અસંખ્ય શુભ ઉદ્ધિ-વેલા ચઢી આવશે.

મિત્રાવસુ

ખરે જ ! છેક આવી પહોંચી. જુઓ—

કરિમકરોને શ્વાસે લવંગવાસિત તરંગ ઉછાળી;
ભરતી આ ધસી આવી અગણ રત્નકણ કર નચાવી.
માટે ચાલો ! ભરતીનો પટ છોડી ગિરિશૃંગ તરફ વળાએ.
(આમતેમ ફરતા દૃશ્ય નિહાળે છે)

નાયક

મિત્રાવસુ ! જુઓ ! જુઓ ! શરદનાં શ્રીકાં વાદળોએ મલય-
શિખરો છાઈ દીધાં લાગે છે; તેથી તે હિમાદ્રિની કાંતિ ધારી રહ્યાં છે.

મિત્રાવસુ

કુમાર ! એ મલયશૃંગો નહોત. એ તો નાગનો અસ્થિપુંજ છે.

નાયક

(ખેદથી) અરે ! નાગનો એક સાથે સમૂળો નાશ શાથી થયો ?

મિત્રાવસુ

એમ નહિ કુમાર ! બધાયનું સાથે અવસાન નહિ થયેલું.
સાંભળો ! પ્હેલાં શ્રી વિનતાનન્દન ગરુડ હમેશાં અહીં આવતા.
પાંખોના પવનથી સિન્ધુજલને બે લાગમાં વહેંચી નાંખી, નીચે રસાતલ
જઈ એક એક નાગ ઉચકી લાવી ભક્ષ કરતા.

નાયક

(હૃદયથી) અફસોસ ! ઘણું જ ખરાબ કામ ! પછી...પછી ?

મિત્રાવસુ

નાગરાજ વાસુકિને લાગ્યું કે સમગ્ર નાગલોકનો એમ સત્વર
વિનાશ થશે. એ ભયથી એમણે ગરુડને વિનવ્યા.

નાયક

(આદરથી) કે પ્રથમ મ્હારો ભોગ લ્યો ?

મિત્રાવસુ

અરે ! ના. ના.

નાયક

ત્યારે વળી ?

મિત્રાવસુ

કે “ હે ગરુત્મન ! આપના આક્રમણથી ભયાકુલ થવાથી હજારો નાગપત્નીઓને ગર્ભપાત થાય છે. ન્હાનાં બચ્ચાંઓ પારણામાં જ પંચત્વ પામે છે. તમામ યોનિનો સમૂળો વિનાશ થવા બેઠો છે. એથી આપને પણ છેવટે નુકસાન જ છે. આપને તસ્દી આપવાનું નિમિત્ત જ દૂર કરું; સમૂદ્રતટે હંમેશાં એક એક નાગ મોકલી આપવા યોજના કરું તો કેમ ? ”

નાયક

નાગરાજે કેવો ભયંકર ઉપાય શોધી નાગચૂથનું રક્ષણ કર્યું ?—

શું બે હજારે જીભમાંથી એકેકે,

વાણી શુભા એમ વદી ન પ્રીતે;

“ મ્હારો દઉં દેહ ગરુડ ! આજે

બાકી રહ્યા પન્નગ રક્ષવાને ?

પછી...પછી ?

મિત્રાવસુ

પક્ષિરાજે એ વાત માન્ય રાખી—

આવા ઠર્યા નિયમને કદિ ના ઉથાપે,

એકેકેના ગરુડ નિત્ય જ પ્રાણ કાપે;

વર્ષો વહાં, વળી વહે, વહશે ધણાંયે,

હિમાદ્રિસંગ સભ અસ્થિ વધ્યા જ જાયે.

નાયક

આશ્ચર્ય !—

પાપનો પુજ જે જાણો, કૃતમી જે, વિનાશી જે;
તુચ્છ તે દેહને માટે, મૂઢ પાપો કર્યા કરે.

કેવું મ્હોટું કષ્ટ ! નાગલોકની વિપત્તિ દૂર કરવી અશક્ય છે.
(મનમાં) મ્હારો દેહ પાડી એકાદ નાગ રક્ષાય તોપણ કેવું સાઈ ?

(પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે)

પ્રતિહાર

ગિરિશૃંગ ઉપર ચઢી આવ્યો; લાવ, મિત્રાવસુજને શોધી કાઢું
(આમ તેમ કરે છે.) આ રહ્યા મિત્રાવસુજ. જમાઈરાજની સાથે જ
હિલા છે ને ? (પાસે જઈ પ્રણામ કરી) કુમારનો જય થાઓ !

મિત્રાવસુ

કેમ સુનન્દ ! અહીં ક્યાંથી ?

પ્રતિહાર

(હાનમાં કહે છે)

મિત્રાવસુ

કુમાર ! પિતાજી મ્હને બોલાવે છે.

નાયક

પધારો !

મિત્રાવસુ

અનેક વિઘ્નધેર્યો આ પ્રદેશ છે. કુતૂહલથી વધુ વાર ન રોકાશો.

(એમ કહી પ્રતિહારની સાથે જાય છે.)

નાયક

લાવ હું પણ પર્વતપટથી ઉતરી દરિયા કિનારે ફરું.

(નીચે ઉતરે છે)

(નેપથ્યે) હા ! પુત્ર શંખચૂડ ! ત્હારું અભિદાન દેવાતું મ્હારે જોવાનું ?

નાયક

(સાંભળીને) અરે ! આ તો કોઇ વામાનો વિલાપ ! લાવ, પાસે જઇ ' એ કોણુ છે ? ' ' શો ભય છે ? ' વગેરેથી માહિતગાર થાઉં.

(જાય છે).

(શંખચૂડ પ્રવેશ કરે છે. પાછળ વૃદ્ધ માતા આક્રન્ધ કરે છે. સાથે આવતા રાજકિંકર પાસે વસ્ત્રયુગલ દ્રુપાયલાં છે)

વૃદ્ધા

(રુદન કરી) હા ! પુત્ર શંખચૂડ ! ત્હારું અભિદાન દેવાતું મ્હારે જોવાનું ? (એની હડપચી પકડી) આ મુખચંદ્ર વિના આપણે ઘેર-રે પાતાલમાં પણ-અન્ધકાર વ્યાપશે !

શંખચૂડ

અરે મા ! ત્હારી દુઃખજનિત અતિવિહ્વલતાથી મ્હને અત્યંત પીડા થાય છે.

વૃદ્ધા

(ધારી ધારીને જોતી, પુત્રને પસવારતી) હા, બહાલા પુત્ર ત્હારી દેહલતાએ સૂર્યનાં કિરણ સરખાં ય જોયાં નથી. ફૂર હૃદયી ગરુડ પણ આ સુકુમાર શરીરનો કેવી રીતે આહાર કરી શકશે ?

(ગળે વળગી પડે છે)

શંખચૂડ

માતાજી ! છાનાં રહો. જીઓ—

જન્મતાં બાલને પહેલી અંકે લે છે અનિત્યતા;

પછી દાઢ સમી માતા તો મૃત્યુશોક કાં વૃથા ?

(જવાનું કરે છે)

વૃદ્ધા

ઓ બેટા ! ઘડીક તો ઉભો રહે. ત્હારું મુખારવિન્દ તો જોવા દે.

કિંકર

ચાલો, કુમાર શંખચૂડ ! તમારાં માતૃશ્રી તો ઘેલાં છે. રાજ-
કાર્ય નથી સમજતાં.

શંખચૂડ

આર્ય ! આ આવ્યો.

કિંકર

(મનમાં) વધસ્થાન આવ્યું. આ રાતું વસ્ત્રયુગલ-વધ્યચિહ્ન
અર્પી વધ્યશિલા ખતાવું.

નાયક

(જોઈને) આ રહ્યાં પેલાં બાપ ! (શંખચૂડને જોતાં) ‘પુત્ર
પુત્ર,’ કરી રડે છે તેથી આ તેમનો જ પુત્ર હોવો જોઈએ. (ચારે બાજુ
નજર કરતાં) પરંતુ ભયનું કારણ ન સમજાયું. લાવ, એમની
આકૃતની તપાસ કરું. પણ...વાતચીત ચાલતી હોય તેમ જણાય છે.
કદાચ એથી જ ભરમ ભાગશે, આ વૃક્ષની પાછળ છૂપાઈ સાંભળું !
(તેમ કરે છે)

કિંકર

(આંસુ આણી, હાથ ભેડી) કુમાર શંખચૂડ ! હું નિષ્કુર તો લાગતો હોઇશ. પરંતુ રાજાજનો આદેશ એટલે લાચાર.

શંખચૂડ

ભદ્ર ! મહારાજની શી આજ્ઞા છે ?

કિંકર

નાગલોકના સ્વામી વાસુકી આજ્ઞા કરે છે કે—

શંખચૂડ

(મસ્તકે અંજલિ રચી : પૂજ્ય ભાવથી) શી છે સ્વામીની આજ્ઞા ?

કિંકર

આ રાતાં વસ્ત્રો પહેરી સ્થામેની વધ્યશિલા પર ચઢજો. એ નિશાનીથી ગરુડ પોતાનો ભક્ષ પારખશે : શિકારથી ક્ષુધા શાન્ત કરશે.

નાયક

અરે ! આ શું ? આ ખિચારાને વાસુકીએ ત્યજી દીધો છે. ગરુડના આહાર માટે અહીં રવાના કરવામાં આવ્યો લાગે છે.

કિંકર

શંખચૂડ ! લ્યો (વસ્ત્રો આપે છે)

શંખચૂડ

(માન સહિત) લાવો, (લઇને) સ્વામીના આદેશને માથે ચઢાવું છું.

વૃદ્ધા

(પુત્રના હાથમાં વસ્ત્રયુગલ ભેટાં, છાતી કુટી) હા વત્સ ! આ શો વજ્રપાત ! (મૂર્છા પામે છે)

કિંકર

ગરુડને આવવાની વેળા થઇ, ચાલ જલ્દી રવાના થાઉં. (નય છે)

શંખચૂડ

માતા ! સાવધ થા ! સાવધ થા !

વૃદ્ધા

(સાવધ થઇ, વિલાપ કરતી) હા જાત ! બહાલા બાળક ! હજારો મનોરથે પ્રાપ્ત થયેલા ! ભક્ત ! વિનયસાગર ! પૌર્ણિમાચન્દ્રશુ ત્હારું વદન ક્યાં ભાળીશ ? (આલિંગન દઇ રહે છે)

નાયક

(અશ્રુ સારતો) અરેરે ! ગરુડની કેટલી નિર્દયતા ? અશ્રુધાર શૌ દોડતી નયનથી ! જુઝી થકી વાણી શી—
“ ત્હારો રક્ષક કોણ ? બાલ ! ” વદતી દિશા દશે ભાળતી;
જે આ બાલક અંકમાં વિહરતો તેવાજ ભક્ષે ગ્રહી,
તેનું વજ તણું ગણું ઉર બધું—ચંચુ નહિ એકલી:

શંખચૂડ

(દુઃખાવેગથી માતાનું હૃદય ક્ષદાય ફાટી જશે એવી શંકાથી-માતાને)

જે અત્યંત દયાળુ સાર્થ કરતા ‘ અર્થી ’ તણી પ્રાર્થના,
જે કરુણાળુ નિર્જર્યને ન ગણતા, બીજા તણા લાભમાં;
જે હંમેશ દુઃખી થતા પરદુઃખે-સૌ સાધુઓ તે ગયા.
માતા ! અશ્રુપ્રવાહ સાંત કરને-શા આ વિલાપો વૃથા ?

(સ્વહસ્તે માતાનાં અશ્રુ લોહી નાંખી) માતા ! આમ કષ્ટાયે શો લાભ ? માતા ! સાવધ થાવ ! ધિરજ ધરો !

અંક ૪ થો

વૃદ્ધા

(આંસુ લાવી) બેટા ! ધીરજ કેવી રીતે ધરું ? એકનો એક પુત્ર હોવાથી નાગાધરાજ વાસુકીએ દયા આણી ત્હને જતો કર્યો ખરું ? હા ' કૂર યમરાજ ! તમારા કઠોર હૃદયને વિશાળ વિશ્વમાંથી એક મ્હારો જ પુત્ર જડ્યો ? હા ' મંદભાગિની ! ત્હારું સર્વસ્વ હૂંટાઈ ગયું.

(ફરી મુઠા પામે છે)

નાયક

(કરુણાથી)—

કંઠે છે જેહના પ્રાણ, ત્યજ્યો છે સ્વપન્ધુથી,
તેને જો ના ઉગારું તો અંધ શું દેહને ધરી ?
લાવ, તેમની પાસે જાઉં.

શંખચૂડ

માતાજી ! શાન્ત થાઓ !

વૃદ્ધા

• બેટા શંખચૂડ ! શાન્તિ અલભ્ય છે. સમસ્ત નાગલોકના રક્ષક સ્વયં વાસુકીએ જ ત્હારો ત્યાગ કર્યો તો ખીજું ત્હને કોણ બચાવશે ?—

નાયક

(સત્વર પાસે જઈ) હું બચાવીશ હું.

વૃદ્ધા

(ગભગથ છે; ગરુડ આવ્યો ધારી ઉત્તરીયથી પુત્રને ઢાંકી દે છે—નાયકને)
હે વિનતાનન્દન ! મ્હારો લક્ષ કરો. નાગરાજ તરફથી આપનો આજનો આહાર હું છું.

નાયક

(અકુલરી આંખે) અહો ! કેવી પુત્રવત્સલતા !
મરડ આને જોશે પીડાયલી નિજ તનય તથા વ્હાલે,
હૃદય કંઠણ એનું પાણુ ઉભરાશે, રતિ ચક્રી ગળશે.

શંખચૂડ

માતાજી ! ત્રાસ ન પામે. જીઓ નહોય આ નાગસત્રુ—
ઝરું મહાપત્રગના શિરેથી,
તે લોહીથી ચાંચ કઠોર રંગી;
ક્યાં એ વિહંગાધિપ વૈનતેય ?
ક્યાં આ વિનીતાકૃતિ સાધુ સૌમ્ય ?

વૃદ્ધા

બેટા ! તારા અવસાનના ભયે હું તો આખા જગતને મરડમય
જ માનું છું.

નાયક

માતા ! બહીશો ના ! હું તો એક વિદ્યાધર છું. ત્હમારા પુત્રનું
રક્ષણ કરવાને જ આવ્યો છું. ધીરજ ધરો.

વૃદ્ધા

(હાથથી) વત્સ ! વારંવાર એમ જ બોલ.

નાયક

માતા ! ફરી ફરી કલે શો લાભ ? કર્મથી જ સિદ્ધ કરીશ.

વૃદ્ધા

(માથે હાથ મૂકી) બેટા ! ચિરંજીવ !

નાથક

માતા ! મહેને વધ્યનિશાન દોને !
પહેરી મુખે જાઉં ગરુડ પાસે;
આ બાલના જીવનરક્ષણાર્થે,
સ્વદેહ પાડું અરિભક્ષણાર્થે.

બુદ્ધા

(કાન બંધ કરી) અમંગલ દૂર થાઓ ! અરે કુલિન ! તું તો
મહેને શંખચૂડના જેટલો જ વ્હાલો છે. કુદુમ્પીજનોએ પણ લગ્ન
દીધેલા મહારા પુત્રનું રક્ષણ તું તહારો પોતાનો કેહ સમર્પીતો કરવા
માગે છે, એટલે તો એ પુત્રધી પણ પ્રિયતર છે.

શંખચૂડ

(ખેંચી) અહો ! આ મહાનુભાવનું વર્તન તો જગતથી વિપરીત
જાણાય છે—

વિશ્વામિત્રે શ્રમાંસે નિજ ઉદરભર્યું એક ચાંડાલ પેડે,
નાડીજંથે નિવાર્યો ઉપકૃત તદપિ ગૌતમે દેહ મારે;
ને આ તાક્ષ્યે હમેશાં દક્ષિણરહણુતો, એક ખાતો હમેશાં,
ને આ તો પ્રાણને પે, તણસમ ગણુતો, ત્યાગી દેતો મહાત્મા.

(નાથકને) હે મહાત્મન ! પ્રાણ હોમવાની ઇચ્છા જણાવીને જ
આપે દયાળુતા દર્શાવી છે એટલું જ બહુ છે. જુઓ—

જન્મ પામે, મરે ઝાઝાં, વિશ્વમાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ;
પરાણે આપતા જેવા રાચતા વિરલા જનો.

તો પછી આમ આગ્રહ કર્યે શો ફાયદો ? કૃપા કરો. આ પ્રમાંસ
છોડી દો.

નાયક

(શંખચૂડનો હાથ ઝાલી) કુમાર શંખચૂડ ! આજ ઘણે દિવસે પરમાર્થ કરવાનો મ્હારો મનોરથ સિદ્ધ થવા આવ્યો છે; એમાં અન્તરાય નાંખવો એ ઠીક નહિ; માટે લાંબા દુંકા વિચાર છોડી દો. વધ્યચિહ્ન મ્હને આપી દો.

શંખચૂડ

હે મહાત્મન ! હે સાહસિકાત્રણી ! વૃથા પ્રયાસ શા માટે ? આ શંખચૂડ શંખ જેવા શ્વેત શંખપાલના કુલને કદાપિ કલંકિત નહિ કરે. અમારી આપને દયા આવતી હોય તો વિપત્તિથી વિફૂલ થયેલી આ મ્હારી માતા પ્રાણત્યાગ ન કરે એવો ઉપાય સૂચવો.

નાયક

પણ વિચારવાનું જ શું છે ? એનો ઉપાય તો ક્યારનો મ શોધી કાઢ્યો છે. ત્હમારા હાથમાં જ છે.

શંખચૂડ

કયો તે ?

નાયક

મરે જો તું, મરી જશે, જીવતાં નકી જીવશે;
એને જીવાડવા જાતે જીવ, દે મરવા મ્હને.

એ જ એનો ઉપાય. સત્વર વધ્યચિહ્ન મ્હને આપો. એ મ્હારા શરીર પર વીંટી હું વધ્યચિહ્ન પર ચઢીશ. માતાજીને આગળ કરી ત્હમે આ પ્રદેશથી દૂર જાઓ. વધસ્થાન જોતાં નારીજન સ્વાભાવિક હશે. કદાચ પ્રાણત્યાગ પણ કરે. સંહારેલા પન્નગોનાં હાડકાંથી ભરપુર આ મહાસ્મશાન આપને નથી જણાતું ?—

અંક ૪ થી

ચંન્વઝેથી ખરે તે પિથિતકણ તણા લોભથી હેલટેલાં,
ગીધાની પાંખ કેરાં સકલ સ્થલ મહીં શ્યામ અબ્રો છવાતાં;
તેમાં લોહી નદીમાં વમળ ચરખીના સૌ શિઆળો જ ખાતાં,
તેના અંગારખુન્દો રૂધિરવહનમાં 'છમ્' પડી હોલવાતાં.

શંખચૂડ

ન કેમ જણાય ?

પ્રતિદિન નાગ સમીપે, પ્રીતિપાત્ર વળી વડું વિનાયકનું;
શશિધવલાસ્થિકપાલે સ્મશાન શિવના સરીર સમું.

માટે આપ પધારો. આવા દિલાસા શાને ? ગરુડને આવવાને
સમય થયો છે. (માતાની આગળ ધુંટણીએ પડી, મસ્તકે અંજલિ રચી)
માતાજી ! ત્હમે પણ હવે પાછાં વળો.

જે જે યોનિ વિષે પામું જન્મ તે તે દરેકમાં;
પુત્રને પ્રાણુથી સ્હાતાં મળો માતૃશ્રી આપણાં.

(પાય લાગે છે)

વૃક્ષ

(રડતી: મનમાં) હાય ! આ વચનો છેલ્લાં તો નહિ ? (પ્રગટ)
દીકરા ! ત્હને મૂકી બીજે જવા મહારા પગ નથી ઉપડતા. હું પણ
ત્હારી સાથે જ મરીશ.

શંખચૂડ

(હોમો થાય છે) ભગવાન દક્ષિણગોકર્ણનું મંદિર આટલામાં જ
આવ્યું. એમની પ્રદક્ષિણા કરી માલિકની આજ્ઞા માથે ચઢાવું.

(માતા સાથે જાય છે.)

નાયક

અરેરે ! મનની માણી મનમાં જ રહી. હવે શો ઉપાય ?

કુંચુકી

(એકાએક પ્રવેશ કરી)

આ રાતાં વસ્ત્રો—

નાયક

(જોઈને, હચમચી : મનમાં) ધણું જ સાફ થયું. રાતાં વસ્ત્રો તો અણધાર્યાં આવી મળ્યાં. મનોકામના પૂર્ણ થઈ.

કુંચુકી

આ રાતાં વસ્ત્રો મિત્રાવસુજનાં માતાજી મહારાણીએ મોકલ્યાં છે. આપ એને પરિધાન કરો, કુમાર !

નાયક

કુંચુકી ! લાવ !

કુંચુકી

(જે રાતાં વસ્ત્રો આપે છે)

નાયક

(લે છે : સ્વમંત્ર) મલમવતીનું પાણિગ્રહણ સફલ થયું.
(પહેરે છે : પ્રકાશ) કુંચુકી ! જાઓ, દેવીને મહારા પ્રણામ કહેજો.

કુંચુકી

જેવી કુમારની આજ્ઞા (નય છે)

રાતાં વસ્ત્રો મળ્યાં જે આ યોગ્ય કાલે વિચારતાં,
લાંબે અત્યંત જાણીં એ, પરાયે દેહ છોડવા.

એકે જ થો.

(ચારે દિશાએ જોઈને) મલયાચલનાં શિખરોને પણ ચળાયમાન કરી નાંખે એવો પ્રચંડ વાયૂ વાય છે. પક્ષિરાજ પાસે આવી પહોંચ્યા હોય તેમ જણાય છે—

કલ્પાન્તે જેમ મેઘે ગગન ખગ તણી પાંખથી ને છવાયે,
વેગે તીરે ઉછાળે જલધિજલ ચકી આ ડુબી ભૂમિ જાણે;
આણી યુગાન્તશંકા ભયથી નિરખતા દિગ્ગજે ચોદિશાએ,
જાણે અંત્રિક્ષ ખારે રવિ ઉદય થયાઃ બ્રાન્તિ તેના પ્રકાશે.

માટે પેલા શંખચૂડ આવી પહોંચે તે પ્હેલાં સત્વર વધ્યશિલા પર ચઢી જાઉં. (તેમ કરે છે, પત્થરને અડકતાં) અહો ! આનો સ્પર્શ જ—

આવું ના સુખ આપે ચન્દનશીળી મલયવતી અંજે;
ઉરની આશા પૂરે વધ્યશિલા તો સુખદ સ્પર્શ.

અથવા મલયવતીનો જ સ્પર્શ શા માટે ?

જૂલી માતાખોળે બાલ્યે પણ મળ્યું ન સુખ મુજને;
તેનાથી એ અદકું મળે મહને આ શિલાખોળે.

હ્યો, ગરુડ આવી પહોંચ્યા. લાવ, મહારા શરીરને ઢાંકી દઈ ઉભો રહું.

(તેમ કરે છે)

(ગરુડ પ્રવેશ કરે છે)

ગરુડ

ધનુ મૂર્તિ નિહાળી ભયભૌત અતિશે શેષમૂર્તિ સ્મરી ન્યાં,
બાલ્યો હર્ષ મહને ત્યાં ચલિત રવિરથે અગ્રજે અશ્વ પ્હીતાં;
પોતે બે બાજુ ઠેઠાં જલધરગણથી વાધતી પાંખવાળો,
નાગોના ભક્ષણાર્થે મલયગિરિવરે સિન્ધુની પાસ આવ્યો.

નાયક

(સંતોષથી)

રક્ષી અહીં પત્રગ પુણ્ય મહે જો,
શરીર દાને દધ મેળવ્યું છે;
ભવે ભવે તેથી હમેશ મહારે,
પ્રાપ્તિ થજો દેહ તણી પરાયે.

ગરુડ

(નાયકને જોઈ)

રહામે વધ્યશિલાતલે પડો રહ્યું, સર્પો બોળ રક્ષવા,
મેઢું ભક્ષ અચૂક વજ સર્પો આ યાંચે હવે જાતીમાં;
હૈયાં બેદતી મહારી બીકથી ઉરે ઉડી રહ્યું લોહી આ,
રાતાં વસ્ત્ર થકી વીંટેલ લઈ એ ઉડું ઉચે આલમાં.

(તરાપ મારી નાયકને પકડે છે; નેપથ્યે દુંદુભિનાદ ને પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે)

ગરુડ

(વિસ્મય પામે છે) અહો! આ દુંદુભિનાદ શાનો? આ પુષ્પવૃષ્ટિ
ક્યાંથી? (ઉંચું જોઈ, અવલુ કરીને)

સૌગન્ધિ પુષ્પવૃષ્ટિ અભિગલુ વહતી શી થતી અમ્બરેથી ?
દુંદુભિના નિનાદે અમરભેમિ થકી શી દિશાઓ પૂરાતી ?

(હસીને)

હાં! જાણ્યું પારિજાત મુજગતિજવથી કમ્પતું ઇન્દ્રબાજે,
કદપી કદ્ધાન્તકાળ ગણુગણુ કરતાં મંદ સંવર્તકા એ.

નાયક

(મનમાં) હાશ! હવે કૃતાર્થ થયો.

અંક ૪ થી

ગરુડ

(નાયકને નિહાળી)

નાગને રક્ષનારો આ ગુરુ ભારે જણાય છે;
સર્પની ભૂખ એ મહારી નકી આજે નિવારશે,
ચાલ, આને લઈ મલયપર્વતે જાઉં. ત્યાં નિરાંતે આહાર કરીશ.

(નાયકને લઈ દૂડી નીચે છે)

ચોથો અંક સમાપ્ત.

અંક પાંચમો

(પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે)

પ્રતિહાર

ધરની વાડીમાં પણ થતી સ્નેહને અમંગલા શંકા;
તો શી ભયે ભરેલા વનમાંહિ સ્નેહી જતાં શંકા ?

સિન્ધુની ભરતી જોવાના કુતૂહલથી જીમૂતવાહન ફરવા ગયાને વાર ધણી થઈ. મહારાજ વિશ્વાવસુ એથી ચિન્તાતુર થયા છે. મ્હને એમણે આજ્ઞા કરી છે કે “મળેલી ખખર પ્રમાણે ગરુડના સ્થાયી ભયવાળા ભયંકર સ્થાને જમાઈરાજ જીમૂતવાહન ગયા છે. ત્યાં ધણું રોકાયા જણાય છે; આ વૃત્તાન્ત સાંભળી મ્હને અનેક શંકાઓ થાય છે. પોતાના ઘર તરફ તેઓ પાછા વળ્યા છે કે કેમ એની જાણી ખખર કાઢી આવ.” તેથી હમણું જ હું ત્યાં જઈ છું. (આમ તેમ ફરી, આગળ જોતાં) અહો! આ રહ્યા કુમારશ્રી જીમૂતવાહનના પિતાશ્રી રાજર્ષિ જીમૂતકેતુ. પર્યુકુટીના આંગણમાં મહારાણી તથા પુત્રવધુ રાજનન્દિની એમની ચરણસેવા કરી રહેલાં છે. જીએને વળી—

પ્હેરેલાં ચૌર વાયૂથી ફરકતાં વારિતણા શીલુશાં,
રાજે જાહવી જેવી દેવી પુનિતા-સ્વામીવયે સામ્યતા;
શોભા ધારી સમૂદ્રની અનુપમા જીમૂતકેતુ ભલા,
પાસે પુત્રવધુ ઉભી મલયજ-દે ભાવ વેલા સમા.

ઝેડે ધ મે

હાવ, પાસે જાઉં—

(પત્ની તથા નવવધુ સાથે આસન પર બિરાજેલા અમૃતકેતુ પ્રવેશ કરે છે)

અમૃતકેતુ

માણ્યાં યુવાનોંસુખ મહે, યશમાન લાધ્યું,
રાજ્યે રહ્યો સ્થિરમને, તપપુણ્ય જમ્યું;
છે શ્લાઘ્ય પુત્ર, વળી કુલ રૂકું સુપાતું,
હાવાં કૃતાર્થ થઇને બસ ! માગુ મૃત્યુ—

પ્રતિહાર

(એકાએક પ્રવેશ કરી) અમૃતવાહનનું—

અમૃતકેતુ

(કાન બંધ કરી) શાન્તમ્ પાપમ્ ! શાન્તમ્ પાપમ્ !

પૃષ્ઠી

અમંગલ દૂર થાઓ !

મલમલતી

(સ્વગત) અશુભ વાક્યોચ્ચારથી મહારૂં હૃદય કમ્પી ઉઠે છે.

અમૃતકેતુ

(રાણી આંખ ફરકે છે) ભદ્ર ! શું અમૃતવાહનનું ?

પ્રતિહાર

અમૃતવાહનનું આગમન અહીં થયું છે કે નહિ તે જાણી લાવવા
મહારાજ વિશ્વાવસુએ મ્હલે આપની પાસે મોકલ્યો છે.

જમૂતકેતુ

(શું વત્સ જમૂતવાહન ત્યાં નથી ?

પ્રતિહાર

ના.

વૃદ્ધા

(ખેદથી) ત્યાં નથી તો ક્યાં ગયો હશે ?

જમૂતકેતુ

આપણા સાર ફલાહાર લાવવા કદાચ દૂર નીકળી ગયો હશે.

નાયિકા

(ખેદથી, મનમાં) અરે ! વળી પાછી આર્યવિહોણી ? (આંખે અન્ધારાં આવે છે) અરેરે ! શું ये अनिष्ट થનાર હશે ?

પ્રતિહાર

મહારાજ ! સિદ્ધરાજને શા સમાચાર દઉં ?

જમૂતકેતુ

(ડાબી આંખ ફરી ફરકે છે) જમૂતવાહનને આવતાં વિલંબ થયો તેથી હું પણ વિવૃલ બની ચિન્તામાં ડૂબી ગયો છું.

ફરકતું ક્યમ ડાણું નયન ફરી ફરી અનિષ્ટ શું કહેવા ?

નેત્ર નકામા ! નિશ્ચે કરશે ખલહીન ત્હને સવિતા.

(હંચુ ભેઈ) હે ત્રિશુવનચક્ષુ ! ભગવાન સહસ્રરશ્મિ ! કૃપાવંત થઈ જમૂતવાહનનું શ્રેય કરજો.

(વિસ્મયથી વિદ્યોગ્રાને)

અંક ૫ મો

નીહાળતાં નયનને બહુ દુઃખ આપે,
શોણિતધાર નૌરખી ઉર જવાળ વ્યાપે;

ઉત્પાતનો પવન હુંગણો ખરાવે,
એવી રીતે વિયતથી પડતું શું સ્થામે ?

અરે ! આ તો પગ આગળ આવી પડ્યું !

(સર્વે વિસ્મય પામી નિરૂપણ કરે છે)

શુભ્રતકેતુ

અરે ! આ તો રક્તમાંસથી ખરડાયેલો ચૂડામણિ ! એ કોનો હશે ?

વૃદ્ધા

(ખેદથી) મહારા પુત્રનો જ લાગે છે, મહારાજ !

નાયિકા

(બાબુએ) ના બોલો ! માતૃશ્રી ! એમ ના બોલો !

પ્રતિહાર

મહારાજ ! ચોક્કસ ખાત્રી કર્યા વિના વિધ્વંસ ન બનો. અહીંયાં
તો ગરુડ અનેક નાગનો ભક્ષ કરે છે. એની ચાંચ યા નખે ઉખાડેલા
આવા અનેક શિરોમણિ આમ પડે છે.

શુભ્રતકેતુ

દેવિ ! સુનન્દનું કહેવું ઠીક છે. કદાચ એમ પણ હોય.

વૃદ્ધા

સુનન્દ ! જા, પુત્ર કદાચ શ્વસુરગૃહે પાછો વળ્યો. હશે. જરા
ખબર કાઢ લો.

પ્રતિહાર

જેવી દેવીની આત્મા,

(નય છે.)

અમૃતકેતુ

દેવિ ! આ નાગચૂડામણિ હોય તો કેવું સાઈ ?

(રાતાં વસ્ત્ર ખાંરણ કરી શંખચૂડ પ્રવેશ કરે છે)

શંખચૂડ

(આકંઠ કરતો) અરેરે ! લૂંટી લીધો. વિધાતાએ લૂંટી લીધો—

સિન્ધુતટે સિવજીને જન્મદી નમીને,

આવ્યો જહો સકલનાગવિનાશભોગે;

ચંચુ નખે સધળો જાતો ચોરી ગરુડે,

વિદ્યાધરે તન દોધું ઉડતો ઉડે એ;

અરેરે ! નિસ્વાર્થી બન્ધુ ! પરમકરુણાળુ ! અન્યના દુઃખે દુઃખી થનાર ! અહહ ! દુઃખાગારમાં સ્વડતાને ઉદ્ધારનાર ! હા ! પરાપકારને માટે દેહને પણ તણુ સમાન ગણી, પ્રાણ પાડનાર ! આપ ક્યાં ગયા ? મહેને પ્રત્યુત્તર આપો. (પોતાની જાતને) કમલાગ્રી ! ત્હને ધિક્કાર છે. દુષ્ટ શંખચૂડ ! આ ત્હેં શું કર્યું ?

નાગો રક્ષી, કર્મિતે ના કાંઈ પામ્યો,

સ્વામીનો ના શુદ્ધ આદેશ પાળ્યો;

અન્યે જેને આત્મભોગે બચાવ્યો,

તે હું પામી ! ધિક્ ! ઠગાયો...ઠગાયો !

હવે તો હું એક ક્ષણ પણ જીવવાને લાયક નથી. આખી દુનિયાનો ઉપહાસ વ્હોરી લઈ કેમ જીવાય ? લાવ, આ લોહીની ધારા અનુસરવા પ્રયત્ન કરે. (જમીન તરફ નીચું જોતો જોતો આગળ વધે છે)

અંક ૫ મો

ધારા પહેલાં વહેતી, તુરત જ તંદલી, સ્થૂલખિન્દુ પછી છે,
શિલાપાતે છવાયાં-રુધિરકણ બધાં-ક્ષેત્રમાં કીટ ઢાંકે;
ધાતુપીઠે ન ભાણું, ધનતરુવરમાં, ગર્જીરે નીલ રૂપે,
નેવાને તાક્ય આજે જલદી અનુસરી જાઈ છું રક્તધારે.

પૃષ્ઠા

(ગભરાતી) મહારાજ ! કેાઇ રડતું રડતું ઝપાટાખન્ધ આવતું
જાણાય છે. મહાર મન વ્યાકુલ થાય છે. કેાણુ છે તે જરા જાણ કરો.

અમૃતકેતુ

જેવી દેવીની ઇચ્છા !

રાખચૂડ

હા ! ત્રિભવનચૂડામણિ ! તારૂં દર્શન કયાં થશે ! અરેરે ! લૂંટાઈ
ગયો ! લૂંટાઈ ગયો !

(આકંઠ કરે છે)

અમૃતકેતુ

(અચ્ચ કરતાં, હાથથી) દેવિ ! શોક દૂર કરો. પેલો ચૂડામણિ
આ ભાઈનો લાગે છે. માંસનો કકડો ધારી કેાઇ પક્ષી ઝુંટાવી ગયેલું,
તે અહીં નાંખી દીધો હશે.

પૃષ્ઠા

(આનન્દાવેશમાં મહાયજ્ઞીને આલિંગી) અવિધવે ! ધૈર્ય ધર. આવી
આકૃતિ વૈધવ્ય ભોગવવા યોગ્ય નથી જ,

નાસિકા

(હાથથી) આપની આસિષના પ્રતાપે જ. મૃતાશુ !

(પાયે પડે છે)

શ્રમૂતકેતુ

(શંખચૂડની પાસે જઈ) કેમ ભાઈ ! ચૂડામણિ તારો
ખોવાયો છે કે ?

શંખચૂડ

આર્ય ! મહારો નહિ-ત્રિલોકનો !

શ્રમૂતકેતુ

એટલે ?

શંખચૂડ

દુઃખાવેગે-અશ્રુધારે-મહારો કંઠ રૂંધાય છે. મહારાથી નથી ખોલાતું.

શ્રમૂતકેતુ

દુઃખ તારું કહે ભાઈ ! એકલો ના સહી શકે;
ઊર ખાલી કરે જો તું, ક્ષીણ ચાતાં સહી શકે.

શંખચૂડ

સાંભળો. હું નાગ છું. મહારું નામ શંખચૂડ. મહારો વારો
આવવાથી વાસુકિએ મહેને ગરુડના આહાર માટે મોકલ્યો હતો.
લ્યો, ટુંકાણમાં જ પતાવું. કદાચ આ લોહીની ધાર ધૂળથી ઢંકાઈ જાય
તો ન જણાય—

કોઈ વિલાધરે આજે, વ્યાપતાં કરુણા દિલે;

પ્રાણ મહારા બચાવ્યા છે, પોતાના દે ગરુડને.

શ્રમૂતકેતુ

(ખેદથી) એવો પરોપકારી અન્ય કોણ હોય ? વત્સ ! એમ જ
કહેને-પુત્ર શ્રમૂતવાહને તારા પ્રાણ બચાવ્યા છે. હાય ! મંદભાગ્ય !
મહારું નસીબ કુટી ગયું.

અંક ૫ મો

વૃદ્ધા

હાય ! પુત્ર ! આ શું કર્યું ?

નાયિકા

અશુભ ધારણું સત્ય થયું.

(સર્વે મૂર્છા પામે છે)

શંખચૂડ

(અશ્રુ સારતાં) અરેરે ! આ તો પેલા મહાભાગનાં માતા-પિતા ! હાય ! મહેં અગ્નિવાદીએ તેમની આ દશા કરી ? વિષ-ધરના મુખમાંથી વિષ વિના અન્ય શું ગળે ? અરેરે ! પ્રાણહાતા જીમૂતવાહનને શંખચૂડે સારો બદલો આપ્યો. શું કહે ? પ્રથમ આ સર્વને સાવધ કરે. પિતાજી ! સાવધ થાવ ! માતાજી ! સાવધ થાવ.

(બન્ને સાવધ થાય છે)

વૃદ્ધા

(મલયવતીને) વત્સે ! ઉભી થા ! રડ નહીં. જીમૂતવાહન વિના અમે શું જીવતાં રહીશું ? શાંત થા ! બાપુ !

નાયિકા

(સચેત થઈ) હા ! આર્યપુત્ર ! ત્હમારાં દર્શન ક્યાં થશે ?

જીમૂતકેતુ

હાય ! વહીલની સેવા કરી જાણનાર !—

નાખી ચૂડામણિ પાદે ગુરુસેવા ચુક્યો નહીં;
સ્વર્ગે સીધાવતાં એ ના વીનથી રીત તો ગઈ !

(ચૂડામણિ લઇ) હાથ બેટા ! ત્હારું સ્મરણુ આના દર્શનમાં જ વિલુપ્ત થયું. (છાતી સરસો ચાંપી) અહહ...

ભક્તિયૌ ભૂમિ સુધૌ શિર નમાવૌ આવે,
ગુરુપદે પ્રણમતાં દૂરથી સદાયે;
ચૂડામણિ અતિ ધસાઇ, ન તીવ્ર ધારે,
હોયે અરે ! હૃદયમા ક્યમ જાડું બેદે ?

પૃષ્ઠા

અરેરે ! પુત્ર જન્મતવાહન ! વડીલની ચરણસેવા વિના ત્હને ક્યાંય જોઈતું નહિ; છતાં ય આજે માતાપિતાને મૂકી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવા કેમ આલ્યો ગયો ?

જન્મતકેતુ

(રૂદન કરતાં) દેવિ ! જન્મતવાહન સિવાય આપણે શું જીવતા રહીશું ? આવું શું કામ બોલે છે ?

નાયિકા

(પાથે લાગતાં, હાથ નેડી) પિતાજી ! આર્યપુત્રનું સ્મરણુચિહ્ન આ ચૂડામણિ મ્હને આપો. મ્હારા હૃદય પર એને ધારણ કરી અભિ-પ્રવેશદ્વારા મ્હારા સંતાપને શમાવું.

જન્મતકેતુ

અરે પતિવ્રતા ! આમ વ્યાકુલ કેમ થઇ જાય છે ? અમે પણ એમ જ કરનાર છીએ.

પૃષ્ઠા

મહારાજ ! ત્યારે વિલંબ કેમ કરે છે ?

અંક ૫ મે

જમૂતકેતુ

દેવિ ! હવે કશીયે વાર નથી. વેદીના અગ્નિ સિવાય અન્ય અગ્નિસંસ્કાર યોગ્ય નથી ગણાતો. અગ્નિહોત્રમાંથી અગ્નિ લાવીએ એટલી જ માત્ર વાર છે. પછી આપણે બધાં ય અગ્નિપ્રવેશ કરીશું.

શંખચૂડ

(સ્વગત) અરેરે !-મહારા એકલાને લીધે આ વિદ્યાધરકુલ આખું ય નાશ પામશે ? લાવ, એક સૂચના કરું. (પ્રકાશ) પિતાજી ! ખરી ખાત્રી કર્યા વિના આમ સાહસ કરવું ઠીક નહિ. વિધિની કૃતિ વિચિત્ર છે. નાગશત્રુ ગરુડને ખબર પડે કે એ નાગ નથી એ સંભવિત છે. એથી જમૂતવાહનને કદાચ છોડી પણ દે. માટે આ રક્તધારા અનુસરી ગરુડની પુંઠ પકડવી સારી. ચાલો.

વૃદ્ધા

ધર્મરૂપાથી પુત્ર જીવતો હશે.

નાયિકા

(સ્વગત) મહારા જેવી દુર્ભાગિની માટે એ દુર્લભ છે.

જમૂતકેતુ

વત્સ ! ત્હાણે વચન સત્ય હો. તથાપિ અગ્નિ લઈને જ નીકળવું સાણું. ત્હમે ચાલવા માંડો. અમે પણ અગ્નિ લઈ ત્હમારે પગલે આવી પહોંચીએ છીએ (પત્ની તથા પુત્રવધુ સાથે જાય છે)

શંખચૂડ

ચાલ ! ગરુડને માર્ગે પકું.

(આમતેમ ફરે છે, આવે જોતાં)

શિલાદ્રોણી બનાવતો ગિરિવરે લોહીભોની ચંચુથી,
પાસેનું વન બાળતો નયનની અગ્નિ સમી જાળથી;
હિંમો વજ્રકઠોર ધોર નખથી ચીરી સમીપે ભૂમિ,
શુંગાત્રે દૂરથી મહામલયના, ઓપે ફણીનો અરિ.
(આસનાદે ગરુડ પ્રવેશ કરે છે. નાયક આગળ પરેલો છે)

ગરુડ

(મનમાં) આખો જન્મારો મહે નાગનો આહાર કર્યો; પરંતુ
આવું આશ્ચર્ય કદાપિ જોવામાં આવ્યું નહોતું. આ કોઈ મહાન વ્યક્તિ
જણાય છે, એને દુઃખ નથી થતું એટલું જ નહિ પણ એનું વદન
આનન્દિત થતું જણાય છે.

પીધું મહે ધણું લોહી ધૈર્યનિધિને તહોયે ન ગ્લાનિ જરા,
કાપું માંસ, સહે પ્રસન્નવદને, જો કે વહે લોહી ત્યાં;
અંગો જે ખરડાયલાં નથો જરા રોમાંચ ત્યાં હર્ષનાં,
દષ્ટિ 'હું ઉપકારો' એમ સૂચવે, જો કે ખરે અન્યથા.

આની ધૈર્યવૃત્તિથી મહને ખરેખર કુતૂહલ થાય છે. માટે બસ!
હું એનો ભક્ષ નહિ કરું. એ કોણ છે તે પૂછી જોઉં.

(ભક્ષ કરતો અટકી જાય છે)

નાયક

નાડી વિષે લોહી 'હજી ધણું છે,
બાકી હજી માંસ દિલે દિસે છે;
અતૃપ્ત દેખાવ તહમે હજી ચે,
ભક્ષે રજા બંધ, ગરુડ ! શાને ?

અંક ૫ મો

ગરુડ

(સ્વગત) આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! આવી સ્થિતિમાં પણ આટલાં ઉન્નત વેણુ વદી રહ્યા છે. (પ્રકાશ) અહો મહાભાગ !

લોહી ચાંચે ચુસીને મહેં કાળજેથી ઘણું પીધું;
તહમે આ ઘેર્યથી મહાઈ કાળજીનું જ હરી લીધું.
તેથી તહમે કોણુ છો તે જાણવાની ઇચ્છા થઇ છે.

નાયક

આપ ક્ષુધાથી પીડાવ છો. એટલે અત્યારે અવશ્યોગ્ય નથી.
પ્રથમ આ રક્તમાંસથી તૃપ્ત થાવ.

શંખચૂડ

(બાવરો બાવરો દોડી આવે છે) ઓ તાક્ષ્ય ! ઓ ગરુડ !
સાહસ ન કરો. આ નાગ નથી. એમને છોડી દો. મહાઈ બક્ષણુ કરો.
તહમારા આહાર માટે વાસુકિએ મહેને મોકલ્યો છે.

(પોતાની છાતી તેના સ્થામી ધરે છે)

નાયક

(શંખચૂડને જોઇ મનમાં) અરે ! આ શંખચૂડે આવી મહારી
ખાજી બગાડી નાંખી.

ગરુડ

(બન્નેને અવલોકી) તહમે બન્ને એ વધ્યચિહ્ન ધારણુ કર્યા છે.
તહમારામાં કોણુ નાગ છે તે નથી પરખાતું.

શંખચૂડ

આપની બ્રાન્તિ અસ્થાને છે.

બાળો સ્વસ્તિકચિહ્ન છાતી પર ના ? બાળો શું ના કાંચળી ?
જુદાં બે શું ગણાય ના મુજ મુખે-બોલી રહી ક્યારથી ?
ઝેરી ધૂમર્યો સ્યામળી તણ ફણા, નિસ્તેજ જેના મણિ,
નિઃશ્વાસે અતિ શોકથી પુલી રહી: તે એ શું જોતા નથી ?

ગરુડ

(શંખચૂડથી ફણા બેઠ-નાયકને જોતા) તો આ કોણ ? મહે
જાણ દેનો કર્યો ?

શંખચૂડ

વિદ્યાધરવંશતિલક જીમૂતવાહનનો. ઓ નિર્દયી ! આ શું કર્યું ?

ગરુડ

(સ્વગત) અરે ! શું ? આ વિદ્યાધરકુમાર જીમૂતવાહન !

મેર-મંદર-કંદરે, હિમગિરીશૃંગે, મહે-દ્રાચલે,
કૈલાસાચલ કોતરે મલયના શૃંગે ગુફાઓ વિષે;
ખ્યાતિ જેનો ગવાતો સર્વ સ્થલમાં મહેં યે વળી સાંભળા.
લોકાલોક મહીં વિહાર કરતા સૌ ચારણે ઉચ્ચરી.

અરે ! પાપના પુંજે પુરાયો.

નાયક

અરે ફણિધર ! કેમ ખિન્ન જણાવ છો ?

શંખચૂડ

ખિન્નતા અસ્થાને છે શું ?

આપી દેહ તહમારો રક્ષ્યો મુજને ગરુડથી આજે,
એ ઋણુબાર તમે હું દબાઉં કેમ ન રસાતલમાં.

ગરુડ

અરે ! મહારા બોમ થઇ પડેલા આ નાગના પ્રાણ શું આ મહાત્માએ બચાવ્યા ? એને માટે પોતાના પ્રાણ પાડ્યા ? મહે કેલું પાતક કર્યું ? પણ હવે શું થાય ? આ તો મહે બોધિસત્ત્વનો જ બોમ લીધો. મહારા જેવા મહાપાપીને અગ્નિપ્રવેશ વિના બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત શું હોય ? પણ અહીં મહેને અગ્નિ ક્યાંથી મળે ? (ચારે બાજુ નજર કરતાં) અહો ! કોઇ અગ્નિ લઈને જ આ તરફ આવતું જણાય છે. ચાલ, તેમની પાસે જઈ.

શંખચૂડ

કુમાર ! ત્હમારાં માતાપિતા આવી પહોંચ્યાં.

નાયક

(મુંઝાય છે) અરે શંખચૂડ ! જરા આમ આવોને. આ ઉત્તરીયથી મહારું શરીર ઢાંકી દો. મહેને જરા ટેકો કરો. મહારી આવી અવરથા જોઇ કદાચ માતાપિતાનો જીવ ઉડી જાય.

શંખચૂડ

(પાસે પડેલું ઉત્તરીય લાવી તેમ કરે છે)
(પત્ની તથા પુત્રવધુ સાથે જીમૂતકેતુ પ્રવેશ કરે છે)

જીમૂતકેતુ

(અમુ સારતાં) હાય ! પુત્ર જીમૂતવાહન !

જ્ઞાલાને પરમાં ગણો—ક્રમ અરો એવો દયાનો જ શું ? રક્ષા એક થકી ચઢે બહુ તણી—સુઝયું ન શું એટલું ? કે ત્હે આ અહિ રક્ષવા ગરુડને કાયાસમર્પણ કર્યું, પોતાનો, વડિલો તણો, વધુ તણો, દે બોમ સર્વે હણ્યું.

વૃદ્ધા

(મહાયતીને) જાતે ! ઘડીક તો છાની રહે. ત્હારી ચાલુ અશ્રુ-
ધારથી અમ્મિ હોલવાઇ જાય છે. ૨૩ મા.

(સર્વે આગળ આવે છે.)

શ્રુતકેતુ

હાય ! પુત્ર શ્રુતવાહન !

ગરુડ

(સાંભળીને) “હાય ! પુત્ર શ્રુતવાહન !” ઉચ્ચાર્યાથી જણાય
છે કે આ તેમના પિતા છે; એટલે હવે તેમની પાસે અમ્મિ નહિ
મગાય. એમનો પુત્રઘાતી હોઈ શરમથી એમને મોહું પણ નહિ
ખતાવાય. પણ અમ્મિ માટે શાને પર્યાકુલ બનું છું ? પાસે જ સમૂદ્ર
છે. ચાલ, હમણાં જ—

જવાલાલંગે ત્રણે યે ભુવન ભરખવા કાલજીવ્હાની પેઠે,
ને સાતે સૂર્યથાનો જલનિધિ પણ સૌ ભક્ષવા એક ત્રાસે;
જણે મ્હે પાંખજોરે પ્રલયપવનને નાંખો એને પ્રદીપ્યો,
એવા કલ્પાન્તકારી અતિ ભય ભરતા વાડવે આ હું કુલો.

(કુદી પડવા જાય છે)

નાયક

સશુર ! વિહંગરાજ ! સશુર ! સાહસ ન કરો. આ પાપનું
પ્રાયશ્ચિત એ નથી.

ગરુડ

(ધુંટણીએ પડી; હાય જોડી) મહાત્મન ! તો કયું છે ?

નાયક

ધડીક થોભો. મહારા વડીલો આવી પહોંચ્યાં છે એમને પ્રણામ કરી લઉં.

ગરુડ

લલે.

અમૃતકેતુ

(જોધને: હધંથી) દેવિ ! અલિનન્દન ! વત્સ અમૃતવાહન આ રહ્યો. એ જીવતો છે એટલું જ નહિ પરન્તુ સ્વયં ગરુડ શિષ્યની માફક હાથ જોડી એમની પૂજા કરતા ઉભા છે.

વૃદ્ધા

મહારાજ ! કૃતાર્થ થઇ, સાળ સમા મહારા દીકરાનું મ્હોં જોઈ શકી.

નાયિકા

આર્યપુત્રને જોયા છતાં ય મ્હારું મન એમ સત્વર નથી માની શકાતું કે એ વાતમાં સત્યાંશ હશે.

અમૃતકેતુ

(પાસે જાય છે) વત્સ ! આવ ! આવ ! મ્હને આલિંગન દે.

નાયક

(ઉભો થવા જાય છે: હતરીય ખસી જાય છે: મૂર્છા પામે છે.)

શંખચૂડ

કુમાર ! સાવધ થાવ !

અમૃતકેતુ

હાય ખેટા ! દર્શન દઇ કાં છાંડી જાય છે ?

વૃદ્ધા

હાય દીકરા ! મ્હને બોલાવી યે નહિ ?

નાયિકા

હાય આર્યપુત્ર ! વડીલોનો પણ અનાદર કર્યો ?

(સર્વે મૂર્છા પામે છે)

શંખચૂડ

હાય ! હતભાગી શંખચૂડ ! ગર્ભમાં જ કેમ છૂંદાઈ ન ગયો ?
ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુથી પણ અધિક દુઃખ જોવા વારો આવ્યો.

ગરુડ

મહારા દુષ્ટના અવિચારીપણાથી જ આ પરિણામ આવ્યું છે. લાવ,
પવન નાંખું (પાંખોથી પવન નાંખે છે) અરે મહાત્મન ! સાવધ થાવ !
સાવધ થાવ !

નાયક

(સાવધ થઈ) શંખચૂડ ! વડીલોને સચેત કર.

શંખચૂડ

(પાસે જઈ) પિતાજી સાવધ થાવ ! માતાજી ! સાવધ થાવ !
જીમૂતવાહન સચેત થયા છે. આપને સાવધ કરવા છેક પાસે આવી
હિભા છે.

(બન્ને સાવધ થાય છે)

વૃદ્ધા

દીકરા ! ત્હને જોયા પછી પણ કૂર કાળ ત્હારો પીછો કેમ
નથી છોડતો ?

અંક ૫ મો

અમૃતકેતુ

દેવિ ! એવું અમંગલ વેણ ન વદો. પુત્ર ચિરંજીવ છે. પુત્રવધુને સાવધાન કરો.

વૃદ્ધા

(વજ્રથી મોઢું ઢાંકી, રૂદન કરતી) અમંગલ દૂર થયું છે. હું નહિ રહું (મલયવતીને) જાતે ! સાવધ થા. બેટા ! ઉભી થા. તારા સ્વામીનાં મુખદર્શન કરવાનું આ મંગલમુહૂર્ત છે.

નાયિકા

(સાવધ થઈ) હા આર્યપુત્ર ! હું મંદભાગિની થું કહું ?

વૃદ્ધા

(મલયવતીનું મુખ પોતાના પાલ્લવે લોહી નાંખી) બેટા ! એમ ન કર. વિધન દૂર થયું છે.

અમૃતકેતુ

(અશ્રુ સારતાં, સ્વગત)

વિલુપ્ત છે અંગ જ અન્ય સર્વ,
તેથી રહ્યા કંઠ વિષે જ પ્રાણ;
એ હાલમાં કેમ નિહાળી પુત્ર—
આ દેહના થાય ન કોટિ ખંડ ?

નાયિકા

ખરે જ ! હું અભાગણી છું. આર્યપુત્રને આવી સ્થિતિમાં જોયા છતાં પણ પ્રાણત્યાગ નથી કરતી.

વૃદ્ધા

(નાયિકાનાં અંગો પર હાથ ફેરવી, - ગરડને) ધિક્ક દુષ્ટ ! અલંકારને પણ અલંકૃત કરનાર મહારા પુત્રના શરીરની ત્હે આવી દશા કરી ?

નાયક

માતાજી એમ ન બોલો. એમણે બિચારે શું કર્યું છે? ખરું
જોતાં ખેલેથી જ આ શરીર પરોપકાર કાળે સરળયજ્ઞ હતું. જીઓ -

હાડકાં માંસ ને લોહી, ચામડે ચરબી મઢી;
એવા બિભત્સ દેખાતા દેહમાં શું પ્રભા ભરી ?

ગરુડ

હે મહાત્મન! નર્કની ઝાળે મ્હને ઘેરી લીધો હોય એવું દુઃખ
થાય છે. મ્હને ઉપદેશ દો. આ ઘેર પાપથી મૂક્ત કરો.

નાયક

પિતાજી ! આરા આપો ! આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કહું.

અમૂતકેતુ

ભલે ! બેટા !

નાયક

વૈનતેય ! સાંભળો.

ગરુડ

(ધુંટણીએ પડે છે: મસ્તક પર હસ્તાંજલિ રખી) આરા, મહાભાગ !

નાયક

સાંભળો.

હાવાં હિંસા ત્યજીને પ્રતિદિન કરો લે શોક કૃત્યો કર્યાનો,
યત્ને પુણ્યપ્રવાહો દશ દિશ જગવી પ્રાર્થીની બીક ટાળો;
પ્રાણીહિંસા કર્યાથી લવણુરજ સમો દોષ ત્હે જે કર્યો છે,
મીઠા પુણ્યામ્બુધિમાં અવિરત ગળતાં ના કદી તે જણાશે.

ગરુડ

જેવી આપની આરા—

સુતો અચાન નિદ્રામાં જગાડ્યો પ્રીતથી ત્હમે;
કદાપિ કોઈ પ્રાણીનો નાશ ના આદરૂં હવે.

હવે તો—

ભલે દ્વીપાકારે નજર પડજો રેતી સમ એ,
ભલે કુંડાળાંથી જળવમળની બ્રાન્તિ હૃદયે;
ભલે જાણે સેતુ ઉભયતટ વચ્ચે રમી રચે,
ભલે સૌ સર્પોનાં યુથ જલધિમાંહિ જ વિહરે.

અને વળા—

છૂટેલા બન્ધનેથી ચરણ સુધી જતા ધારીને કેશ કાળા,
લીપ્યું સિન્દૂર, જાણે પ્રથમ રવિકરે ગાલને લાલ કીધા;
ચાકેલાં અંગ પીડે તદપિ અવગણી ચન્દનારણ્ય ધૂમી,
ગાઓ નિત્યે સુરાગે ઉરગયુવતિઓ કીર્તિ એ સૌ ત્હમારી.

નાયક

વારૂ. મહાત્મનું ! ધણું જ સારૂં ! અમને આનંદ થયો. ત્હમારી
આવી વૃત્તિ સર્વદા દૃઢ રહે. (રાખચૂડને) ત્હમે પણ હવે ત્હમારે
ધેર જાઓ.

રાંખચૂડ

(નિઃશ્વાસ નાંખી નીચું જોઈ જોડો રહે છે)

નાયક

(નિઃશ્વાસ નાંખી રાંખચૂડ તરફ જોઈ) રાંખચૂડ ! જલ્દી જાઓ.
ગ્રોહાસ્ત માતાજીને જઈ મળો.

નાશ તહારો થયો નક્કી તાર્ક્યની ફૂર ચાંચથી;
માતા તહારા દુઃખે દુઃખી હશે એવું વિચારતી.

વૃદ્ધા

એ માતાનાં પણ સહલાગ્ય ! ગરુડના ભોગ થઇ પડેલા બાલકને
અક્ષત શરીરે નિહાળશે.

શંખચૂડ

માતાજી ! સત્ય છે. પરંતુ કુમાર સ્વસ્થ થાય તો જ.

નાયક

(વેદના થાય છે) અહહ...પરોપકાર સાધવાના બુસ્સામાં આટલી
વાર મહને પીડા ન થઇ; પરંતુ હવે તો મર્મવેધી વેદના થાય છે.

(મરણચિહ્નો જણાવ છે.)

ભૂતકેતુ

(ગભરાઈને) હાય ખેટા ! આમ કેમ કરે છે ?

વૃદ્ધા

હામ ! આમ કેમ બોલે છે ? રક્ષણ કરો, બચાવો. પુત્રનો
જીવ નાચ છે.

નાયિકા

આર્યપુત્ર ! મહને છાંડી જવું ન શોભે.

નાયક

(હાય નેડવા નાચ છે) શંખચૂડ ! મહારા બે હાથ ભેગા કરો.

શંખચૂડ

(એમ કરે છે. આક્રન્ધ કરતો) જગત નિરાધાર મયું.

નાયક

(જરા મીઠાએલી આંખે માતા પિતા તરફ જોઈ) પિતાજી !

માતાજી ! આ મહારા છેલ્લા પ્રણામ—

ગાત્રો શિથિલ દિસતાં ગદ્ય મહારો શક્તિ,
કાને સુણામ, સ્ફુટ ત્હોય ન આપ વાણી;
હા ! લોચનો ય સહસા શું મીઠાઈ જતાં,
હા ! તાત ! ચેતન ત્યજી મુજ પ્રાણ ચાલ્યા.

અથવા વૃથા રુદન શાને કરવું ? (“રક્ષી અહીં પત્તગ પુણ્ય ગહે ને”
—ઇત્યાદિ બોલી ઢળી પડે છે)

વૃદ્ધા

હા પુત્ર ! હાય દીકરા ! હા વડીલવતસલ ! ક્યાં ગયો ? ઉત્તર
દે. ઓ નયનરંજક ! હે જીમૂતવાહન ! ત્હારું પુનઃ દર્શન ક્યાં થશે ?

જીમૂતકેતુ

હા પુત્ર જીમૂતવાહન ! સકલ સૃષ્ટિ પર ભાવ રાખનાર ! હાય
ગુણનિધિ ! ક્યાં છે ? બોલ તો ખરો. (હાય હયો કરી) કષ્ટમ્ !
હાય ! કષ્ટમ્—

નિરાધારી ઘૈયે, વિરલ શરણું યે વિનયને,
ક્ષમા કે આધારે જગતભર શમ્યું દાનબળ, ને
થયું સત્યે ખોટું બની કૃપણ રહે આજ કરુણા,
ભૂમિ માનું શૂન્યા પ્રિય તનય લોકાન્તર જતાં.

નાયિકા

હાય આર્યપુત્ર ! મ્હને પાછળ મૂકી કેમ ચાલ્યા ગયા ? ઓ
નિષ્કૂર હૃદયિનિ ઓ વજ્રકંઠિન મલયવતિ ! પ્રાણનાથ વિના હજી કેમ
જીવતી રહી છે ?

શંખચૂડ

નિસ્વાર્થ પરાપકારી ! પ્રાણપ્રિય જીવો વિસારી ત્હમે ચાલ્યા
ગયા ! આ શંખચૂડ પણ ત્હમને જ અનુસરશે.

ગરુડ

(હ્રદયથી) અરેરે ! આ મહાત્મા પરલોકવાસી થયા. હું શું કરું ?

વૃદ્ધ

(આકન્દ કરતાં, હંચે જોઈ) અરે ભગવાન ! ઓ લોકપાલો ! ઓ
કૃપાળુ દેવતાઓ ! અમૃતવૃષ્ટિ કરી મહારા બાલકને સજીવન કેમ
નથી કરતા ?

ગરુડ

(હર્ષથી, મનમાં) હાશ ! અમૃત ઠીક સંભારી આપ્યું : હવે મહાર્
કલંક ધોવાઈ જશે. શ્રી ઇન્દ્રદેવની હું પ્રાર્થના કરીશ. અમૃતવૃષ્ટિ
કરાવીશ. એથી માત્ર જીમૂતવાહન જ સજીવન નહિ થાય પરંતુ મહારા
મારેલા નાગો પણ નવજીવન પામશે અરેરે ! એમનાં તો માત્ર અસ્થિ જ
રહેલાં છે વિનંતિ કર્યા છતાંય નહિ માને તો—

પાંખોના વાયૂવેગે સર્મોરણ સરજી સિન્ધુવારિ ઉછાળું,
ખારે સૂર્યો હરાવું નયનઅનલથી અગ્નિ મૂર્છા પમાડું;
ભાગું હું ઇન્દ્રવજ્ર, ધનદ તણી ગદા, પ્રેતલોકેશ દંડું,
ચાંચે ચૂરો કરીને, સુરવિજય કરું, ને સુધાવૃષ્ટિ સિંચું.
આ ચાલ્યો...(આવેશથી આમ તેમ ફેરા મારી હસી જાય છે.)

જીમૂતકેતુ

વત્સ શંખચૂડ ! શું વાટ જોઈ રહ્યો છે ? લાકડાં એકઠાં કરી
પુત્રની ચિતા ખડક. અમે પણ તેની સાથે જ ચિતારોહણ કરીએ.

અંક ૫ મો

વૃદ્ધા

પુત્ર ! ત્વરા કર. અમારા વિના ત્હારો ભાઈ ખોટી થાય છે.

શંખચૂડ

(અશ્રુ સારતો) જેવી ગુરજનની આસા. હું પણ ત્હમારી આગળ જ છું (હ્રો થાય છે. ચિતા તૈયાર કરે છે.) પિતાજી ! માતાજી ! ચિતા તૈયાર છે.

અમૃતકેતુ

કષ્ટમ્ ! હાય ! કષ્ટમ્ !

ભાસે મંડિલચિહ્ન મસ્તકતટે, બ્રૂમધ્ય રોમાવલી,
આંખો પદ્મશી લાલ, કેસરી સમી છાતી રૂડી ઓપતી;
ચક્રાંકે કર શોભતા તદપિ એ મહારાં કુકર્મો થકી,
એ વિદ્યાધરચક્રવર્તિપદવી પામ્યા વિનાનો અહીં.

દેવિ ! હવે રડે છે શાને ? ચાલ, ઉભી થા. આપણે ચિતા પર ચઢીએ.

(સર્વે હ્રો થાય છે.)

નાયિકા

(હાથ જોડી હૃદયે, નિહાળી) હે ભગવતિ ગૌરિ ! ત્હારા વરદાન પ્રમાણે મહારા સ્વામી વિદ્યાધરચક્રવર્તિ થનાર હતા; પરન્તુ આ અભાગણી માટે તું અસત્યવાદિની ઠરે છે.

(ઉતાવળે ગૌરી પ્રવેશ કરે છે).

ગૌરી

મહારાજ અમૃતકેતુ ! સાહસ ન કરશો.

અમૃતકેતુ

અહો ! આ તો અમોઘદર્શના ગૌરી !

ગૌરી

(મલયવતીને) વત્સે મલયવતિ ! હું અસત્યવાદીની શી રીતે ?

(નાયક પાસે જઈ કમંડળમાંથી પાણી છાંટી)

પોતાના જીવથી જેણે આભારી જ કર્યું જગ,
પરિતુષ્ટા છું તેનાથી-જીવ, અમૃતપાન !

નાયક

(સજીવન થાય છે).

અમૃતકેતુ

દેવિ ! કૃપા થઈ. પુત્ર સજીવન થયો.

વૃદ્ધા

ભગવતી ગૌરીના પ્રસાદથી.

(બન્ને ગૌરીને પગે પડી નાયકને આલિંગે છે.)

નાયિકા

(હર્ષથી) પુણ્ય કૃપ્યાં. આર્યપુત્ર સજીવન થયા.

(ગૌરીને પાય લાગે છે).

નાયક

(ગૌરીને જોઈ, વન્દન કરતાં) અહો ! સદૃશદર્શના ગૌરિ !

છન્ડાધિક વર દેતી રક્ષે શરણે ગયા જીવો જે છે;

વિદ્યાધરકુલદેવી ! નમું તહમારે ચરણ ગૌરિ !

(ગૌરીને પગે પડે છે.)

(બધાનું ધ્યાન હથે ખેંચાય છે.)

શ્રુતકેતુ

અરે ! વાદળ વિના આ વૃષ્ટિ ક્યાંથી ? ભગવતિ ! આ શું ?

ગૌરી

રાજન્ ! પક્ષિરાજ ગરુડને પશ્ચાતાપ થયો; એટલે તે શ્રુત-
વાહનને તેમ જ અસ્થિમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવતા નાગોને સજીવન
કરવા દેવલોકમાં ગયા. ત્યાંથી અમૃતવૃષ્ટિ વરસાવી રહ્યા છે.
(આંગળીથી બતાવીને) જુઓને—

સન્ધ્યાયા ભગ્નદેહો મણિકિરણ થકી સર્વનાં શીર્ષ ઓપે,
પીવા લોભે સુધાને ધરણી પર પડી એ ય જીલ્લા હલાવે;
ચાલ્યા વહેતા સમુદ્રે મલયગિરિ થકી પાણીના ધોધ જાણે,
એવા એ વાંકવાળા વિષધર સઘળા સિન્ધુવારિ પ્રવેશે.

(નાયકને) વત્સ શ્રુતવાહન ! તહામે માત્ર જીવતદાનને યોગ્ય
નથી જ. લ્યો, મહારૂં આ બીજું વરદાન—

હંસે હેમતણાં હલાવી કમલો પંકે સુગન્ધિ કર્યું
ને જે વારિ સુવર્ણરંગી સરસે ઉત્કૃષ્ટ તીર્થો તણું;
સ્વેચ્છાથી રચી રત્નકુંભ જલદી જાતે અભિષેકીને,
હું વિદ્યાધરચક્રવર્તિ તુજને પ્રીતે કંઈ આ કાણે.

અને વળી—

જેને દહં પ્રથમ કાંચનચક્રરત્ન,
આ ચારદંતર્થો સફેત કરી દ્વિતીય;
કાળો તુરંગમ તૃતીય અને ચતુર્થ
સ્ત્રીરત્ન આ મલયજા, પ્રિય ભૂપત્રેષ્ઠ !

અને વળી શરદ ઋતુના ચન્દ્ર સમોવડ એત ચમરીઓ કર-
કમલમાં ધરી, મુકૂટના મણિકિરણોથી ઇન્દ્રધનુષ્યની બ્રાંતિ કરતા,

મતંગાદિ વિદ્યાધર રાજાઓ ભક્તિભર્યા આર્દ્ર હૃદયે શિર ઝૂકાવી
નમન નમે છે, કહો જીમૂતવાહન ! તહમારા માટે અન્ય શું કરું ?

નાયક

આર્થા વધુ પ્રિય શું હોઈ શકે ?

રક્ષાથેા શંખચૂડે ગરુડભય થકી, તાર્ક્ષ્યને તો નમાવ્યા,
પ્હેલાં ભક્ષાયલા તે વિષધર સહુને જીવતા સાથ કીધા;
મહારા પ્રાણે બચાવ્યા, વડિલ પણ જીવ્યાં, ચક્રવર્તિ થયો છું,
પ્રત્યક્ષે ગૌરિ દેખું, તદપિ અધિક શું ચાચવાનું રહેતું ?

છતાં પણ આટલું તો અવશ્ય હો—

(ભરતવાક્ય)

આનન્દે મયૂરેા સુનૃત્ય કરજો કાળે થતા મેહથી,
ભૂમિ સર્વ મદૈવ નીલપટમાં જાઈ રહો ધાન્યથી;
વિદ્ધો માત્ર ટળો, ઉરે મદ વિના સત્કાર્ય ધ્યાને ધરી,
આનન્દો મળી મિત્ર બન્ધુ સહુને, સર્વે પ્રજા વિશ્વની.

(સર્વે જાય છે.)

પાંચમો અંક સમાપ્ત.

સમાપ્ત.

શુદ્ધિપત્ર

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
પાત્રપરિચય—		વિટ	ચેટ
૧	૧૧	ધ્યયને	રટને
૧	૧૧	રક્ષાએ એ મુનીન્દ્ર	શુદ્ધ રક્ષા સહુને.
૯	૧૭	ગૌરી	ગૌરિ !
૧૫	૮	પંકિત દિસે રામની,	બ્રૂમધ્ય રામાવલી,
૧૫	૯	સમું વક્ષઃ વિશ્વાળું વળા;	સમી છાતી રૂડી આપતી;
૧૫	૧૧	છે નકી	માનવી
૧૬.	૨૦	...	કાવ્યકડી વગેરે નાયકની ઉક્તિ છે.
૨૩	૧૮	અનંગતા ક્યાં	અનંગ તાક્યાં
૨૫	૪	જેવું	જેવાં
૨૫	૧૪	બહાદુર	વીરાંગના
૨૬	૧૦	વિદૂષક	વિદૂષક
૩૦	૧૪-૧૫	તે આપ સ્વીકારે એવી તેમની ઇચ્છા છે	તેનો આપ સ્વીકાર કરે.
૩૩	૧૦	જે નહિ રાશુ	શક્તિવાળો ન,
૪૭	૨૩	મધુપમધુપો	મધુપ મધુપો
૫૪	૬	દિનદિન	પ્રતિદિન

૫૮	૨	ધસી	ધસી
૭૦	૨૧	...	કાવ્યકડી નાયકની ઉક્તિ છે.
૭૨	૧૮	અમરલૈભિ	અમરલૈભિ
૭૨	૨૦	બ્રહ્મયું પારિજાત	બ્રહ્મયું-પારિજાતે
૭૨	૨૧	કલ્પાન્તકાળ	કલ્પાન્તશંકા
૭૯	૧	તૈટ્તી	તૈટ્તી
૭૯	૧૧	ત્રિભુવન ચૂડામણિ	ત્રિભુવન ચૂડામણિ
૮૯	૧૫	શકાતું	શકતું

હવે પછી જુઠાર પડશે

સીતાદેવીની વાર્તાઓ
રવિન્દ્રનાથનાં નાટકો
મન્દીરા અને બીજી વાર્તાઓ
કાવ્યગ્રન્થો વગેરે

એનન્સી માટે: કર્તાને લખો.

